

мемуары

мемуары

Ніл Гілевіч

...нас прывучалі і прымушалі
жыць казённым аптымізмам,
жыць сацыяльна-палітычнымі лозунгамі
і пісаць паводле лозунгаў...

Між роспаччу і надзеяй

Абрыс пройдзенага шляху ў съячтле адной мары

«Мая любоў да радзімы... большая за любоў
да мастацства,— і ў гэтым усё.»
М. Прышвін

«У мае гады зынікае ўсякая ахвота да славы,
да самападману, да хіцасыці, я адчуваю СУЧАСНАСЦЬ
не як зададзеную тэму, а як сваю радзіму ў сабе самім
зусім гэтак жа, як адчуваю цела сваё і кроў.»
М. Прышвін

Замест прадмовы

Між роспаччу і надзеяй пражый усё сваё съядомае жыцьцё — ад маладосьці да старасыці.

Між роспаччу і надзеяй жыву-дажываю і сёньня. І роспачы, на вялікі жаль, усё больш і больш.

Але надзея застаецца...

Ніл Гілевіч
2003, ліпень

Частка першая

1931—1959

Мая «малая радзіма» — гэта заходне-паўночны куток Лагойшчыны, самы, бадай, прыгожы на тэрыторыі ўсяго раёну. Самы «гарысты», з рэзкімі перападамі паверхні, парэzanай равамі і лагчынамі, атулены лясамі і пералескамі. У краязнаўчай кніжачцы «Лагойскі раён», выдадзенай у 1928 годзе, напісана, што гэта «наша беларуская Швейцарыя». Хто ехаў з Лагойску на Гайну, а затым на Янушкавічы і Калачы, той пераканаўся: на кожнай вярсыце трэба і падняцца на пагорак, і апусьціца ў лагчыну, і наўкола, куды ні глянь — тыя ж самыя «швейцарскія» краявіды. Кут гэтых, як съведчаць гістарычныя дакументы, належыць да яшчэ ад старажытнасці цывілізаваных. Яшчэ ў XIX стагоддзі, па спадчыне з даўнасці, ваколіцы Лагойску славіліся радовішчамі вапны, розных гатункаў гліны, каменю, жалезнай руды, а таксама жалезнымі і сернымі крыніцамі, якія мелі лячэбныя ўласцівасці ад паралюшу, рэўматызму і нервовых хваробаў.

Сам Лагойск (Логожеск, Логойск) у летапіснай гісторыі ўпершыню ўпамінаецца за 1078 год і належала аднаму з сыноў Усяслава. Ён узынік як адно з абарончых крывацкіх паселішчаў Палацкай дзяржавы, натуральна — з магутным, змураваным на беразе Гайны, замкам, і часта станавіўся ахвярай войнаў між кіеўскім і палацкім князямі. У XII—XV стагоддзях існавала, у межах Палацкай зямлі, Лагожскае княства (съведчыць Іпацьеўскі летапіс). Лагойскім князямі былі Усяслаў Мікуліч (1180) і Васілька Валадараравіч. У сярэдзіне XIV ст. Лагойскае княства належала Войшвілу (ёсьць меркаваньне — сын Кейстута). У 1387-м вялікі князь Ягайла аддаў Лагойскае княства свайму брату Скіргайлу, які быў яго намеснікам у Вялікім Княстве Літоўскім. З 1392 году ўлада ў ВКЛ, як вядома, належала Вітаўту, які параздаваў маёнткі Лагойскага княства. У сярэдзіне XV ст. ад Лагойскага княства засталася невялікая частка з Лагойскам і Гайнай і належала Кіеўскаму князю Алельку Уладзіміравічу, потым яго брату Андрэю; пасля Гайна даставалася яго нашчадкам, а Лагойск быў вернуты вялікаму князю. У наступных стагоддзях, неаднойчы спалены і зруйнаваны заваёўнікамі (татарамі, шведамі), горад прыйшоў нарэшце ў заняпад і памалу-патороху ператварыўся ў звычайнае, хоць і вельмі маляўнічае, каларытнае мястэчка, перасечанае звылістай стужкай крынічна-чыстай Гайны. Між іншым, гэты прыток Беразіны быў у даўнія часы ладнай ракой: як съведчаць гісторыкі, па ёй сплаўлялі мачтавы, паймачтавы і будаўнічы лес.

Другім пасля Лагойска найбольш старажытным і вядомым паселішчам гэтага кутка было невялічкае, на чатыры вуліцы, мястэчка Гайна (раней — Айно, «г», відаць, прыдыхнулася, бо суседняя вёска і маёнтак Мураваны Двор — Айнаравічы). Упершыню Гайну ўпамінае гісторык Я. Длугаш (XIV ст.) У Гайне, на месцы язычніцкіх ахвярнікаў, вялікім князем Вітаўтам быў пабудаваны (пасля 1397 г.) касцёл — адзін з сямі першых касцёлаў на тэрыторыі Беларусі, да таго спрэс праваслаўнай. Дарэчы, сама каралева Ядвіга надарыла гаенскі касцёл рэчамі. Храм праіснаваў чатыры стагоддзі, а ў 1788-м быў пабудаваны новы — вельмі высокі і прыгожы; ён прастаяў да вясны 1944-га, калі яго, як і дзясяткі іншых на Беларусі, напаткаў трагічны лёс: у нейкіх ваенных мэтах узарвалі партызаны.

Трэба думачыць, што дзейнасць касцёлу, заснаванага самім вялікім князем, г. зн. вельмі аўтарытэтнага і багатага, нямала паспрыяла ў далейшым культурна-духоўнай цывілізацыі ўсяе Лагойшчыны і яе Гаенскай «акругі» ў прыватнасці. Менавіта ў Гаенскім касцёле ў верасьні 1514 году па заказе караля і вялікага князя Жыгімонта I Старога, які ў тыя дні знаходзіўся на Лагойшчыне,

была спраўлена ўрачыстая імша ў гонар перамогі ліцьвіноў над войскамі маскоўскага князя Васіля III.

У Гайне або ў яе ваколіцах нарадзіўся вядомы зьбіральнік вуснапаэтычнай народнай творчасці, піянер усходне-славянскай фалькларыстыкі, этнографіі і археалогіі Зарыян Далэнга-Хадакоўскі (сапр. Адам Чарноцкі). Гайна — радзіма вядомага літаратара, выдаўца і навукоўца Ігната Шыдлоўскага, які ў 1818 годзе апублікаваў у Вільні ў часопісе «Тыгоднік Віленскі» беларускія вясельныя песні Гаенскай парафіі, сабраныя (відочна, ягоным бацькам) яшчэ ў 1800-1801 гадах. У трох вёрстах ад Гайны знаходзіўся адзін з буйнейшых на Лагойшчыне маёнткаў Мураваны Двор; у першай палове XVII ст. ён належаў памешчыку Эйнаровічу, у якога тады ж служыў Ян Цадроўскі — памочнік і пісар князя Радзівіла ў падарожжах апошняга па Заходніяй Еўропе. Запіскі Я. Цадроўскага апублікаваныя і ўтрымліваюць у сабе вельмі цікавыя факты з часоў паходу Маскоўскага цара Аляксея Міхайлавіча на Беларусь, у прыватнасці — пра разгром яго атрада на ўсходзе Лагойшчыны.

За вёраст шэсцьць-сем ад Гайны ёсьць невялікая вёска Альхавец. Там, у фальварку пад гэтай жа назвай, гадаваўся вядомы вучоны-філолаг, прафесар Маскоўскага, а пасля — Карлавага універсітэту ў Празе Яўген Ляцкі. Сваю навуковую дзейнасць ён пачаў студэнтам са зьбіраньня народных песен Гайна-Слабадской воласці — на радзіме, куды прыязджаў да бацькоў на канікулы. Пра гэту яго працу я расказаў у кнізе «З клопатам пра песні народа», ня точы пачуцьця радасці, што на пачатку XX ст. песенны фальклор нашага кутка быў сабраны і апублікаваны Ляцкім у акадэмічным навуковым выданні «Ізвестия императорскай Академіі наук» (1904). І вось, як гэта кажуць, — цесны съвет. У лістападзе 1976 году госьцем БДУ быў знакаміты славенскі лінгвіст з Любліны, выхаванец Карлавага універсітэту, прафесар, акадэмік Францэ Безлай. Адзін з вечароў шаноўны госьць правёў у нашай хале і, распавядаючы пра свае студэнцкія гады, нечакана сказаў: «Мне пашанцавала: у Карлавым універсітэце майм настаўнікам рускай мовы і літаратуры быў бліскучы прафесар Яўген Аляксандравіч Ляцкі. Шкада, у 1942 годзе ён памёр...» Як быў спачатку ўражаны я, так быў зьдзіўлены потым ён, калі я сказаў, што Ляцкі — мой зусім блізкі зямляк, з аднае воласці родам.

У Альхайцы нарадзілася і вырасла Алеся Смоліч, вядомая на пачатку 20-х гадоў дзялянка на ніве беларускай асьветы і культуры, жонка выдатнага вучонага-географа і аднаго з актыўных стваральнікаў БНР Аркадзя Смоліча. У канцы 60-х, пасля пасьмяротнай рэабілітацыі Смоліча, Алеся Ігнатаўна вярнулася з сібернай ссылкі ў Менск, мы пазнаёміліся і неаднойчы падоўгу гутарылі з ёю пра нашу Гаеншчыну. Божа, з якім замілаваньнем, з якой сувятынствай любоюю і цеплынёй успамінала яна свае дзіцячыя паходы з Альхайца ў Гайну — у краму, каб купіць цукерак!..

Ну, а галоўны «віноўнік», чыё імя навекі ўпісала Гайну і Гаеншчыну ў гісторыю Беларусі, беларускай літаратуры і культуры — гэта наш найвялікшы змагар за шчасльную долю Бацькаўшчыны, апостал нацыянальнага адраджэння, паэт-прадрок Янка Купала. Да нядаўняга часу, па ўласцівай нам нядбайнасці, цягам многіх дзесяцігоддзяў ва ўсіх падручніках і даведніках съцвярджалася, што малая радзіма Купалы — Вязынка, вёска на Маладзечаншчыне. Бяспрэчна, нарадзіўся Іван Дамінікавіч Луцэвіч у Вязынцы, калі Радашкавіч, але — колькі ён там пражыў? Некалькі месяцаў? Так, усяго некалькі месяцаў. А затым — усе яго дзіцячыя, падлетковыя і дзеценкоўскія гады прыйшлі на Лагойшчыне: у Косіне, у Прудзішчы (дакладней — хутар Жаброўшчына каля Прудзішча), у Селішчы. Пазыней, ужо будучы вядомым паэтом, месяцамі гасціўся ў маці ў Акопах... І Прудзішча, і Селішча — вёскі

Гайна-Слабадской воласьці, цэнтр якой, валасная ўправа, знаходзілася чамусьці ня ў Гайне, а ў нашай Слабадзе (па дакастрычніцкай намінацыі, у адрозыненъне ад іншых Слабод, якіх на Беларусі мноства, наша называлася Слабада Гаенская). У будынку былога валасной управы, куды напэўна неаднайчы, застаўшыся пасыля съмерці бацькі гаспадаром, заходзіў Іван Луцэвіч, да вайны месцілася наша Слабодская сямігодка (у нас гаварылася толькі так: Слабодская, а не Слабадская, і слабодцы, а не слабадчане). У двары, перад фасадам будынку, захоўваўся гладкі цёмнабуры гранітны пастамент, на якім да рэвалюцыі стаяў помнік расейскаму імператару Аляксандру II.

На Лагойшчыне Ясь Луцэвіч сказаў першае слова і ўвогуле пачаў гаварыць, а ў чатырнаццаць гадоў напісаў свой першы верш. На Лагойшчыне ён з дзяцінства купаўся ў стыхіі жывой народнай мовы, навек захаваўшы ў сваіх паэмах і п'есах асаблівасці мясцовай гаворкі (нося, кося, прося, ходзя, водзя, салодзя, любя, гавора і г. д.), на Лагойшчыне ён убіраў у душу чароўныя паэтычныя скарбы народных песень, казак, легенд і паданьняў, спасыцігаў і засвойваў адметнасці народнага побыту, звычаяў і традыцый, рысы нацыянальнага харектару — усё, што пасыля так геніяльна выявілася ў яго творчасці. Адным словам, можна сказаць так: калі божая душа Іван Луцэвіч прыйшоў на съвет у Вязынцы, то паэт Янка Купала нарадзіўся, пачаўся і склаўся на Лагойшчыне. Што і засведчыў ён сам яшчэ ў 1908 годзе ў вершы «Я ня сокал»: «А я толькі верабейка ўзрошчаны пад Гайнай».

На Лагойшчыне, у Акопах, Янка Купала напісаў усе да адной свае п'есы: і «Паўлінку», і «Раскіданае гняздо», і «Тутэйшых», і «Прымакі», паэмы «Бандароўна», «Курган», «Яна і я», каля сотні вершаў, у тым ліку, такія шэдэўры грамадзянскай і філасофскай лірыкі, як «Песьня мая», «Жняя», «За свабоду сваю», «З вячэрніх дум», «Тутэйши», «Песьняй толькі», «Над калыскай», «А зязюлька кукавала», «За ўсё», «І прыйдзе». Там жа быў зроблены пераклад «Слова аб палку Ігараўым». Падзея, якія мелі месца на Гаеншчыне, склалі зъмест многіх ранніх паэмаў, вершаваных апавяданьняў і вершаў Купалы, у некаторых упамінаецца сама Гайна («Адплата каханья», «Я ня сокал», «Сват»).

111

Нарадзіўся я 30 верасьня 1931 году, дажджлівым вечарам, у дарозе, побліз вёскі Лагаза — кіламетраў за шэсцьць ад роднай Слабады і за столькі ж ад Лагойску, куды вёз маму на падводзе яе стрычэны брат Ліксандар Давідовіч. «Усё, Ліксандарка, не давязеш,— сказала мама,— бяжы хутчэй у Лагазу па бабку...» Ліксандар падагнаў каня бліжэй да магілы чырвонаармейца, які загінуў тут летам 1920-га ў вайне з палякамі, закруціў лейцы за слупок жалезнай абародкі і паджгаў у Лагазу. Але той, што прасіўся на съвет божы, чакаць яго вяртаньня з бабкай-павітухай ня стаў, і мама, пад съцюдзённым асеньнім дажджом, вымушаная была прыняць у сябе роды сама. Перакусіла зубамі пупавіну, перавязала нейкім матузком, загарнула мяне, ахрышчанага самім Усявышнім з неба, у пляёнкі і прытуліла да сэрца. На ўсё жыцьцё. Як і тых траіх, што нарадзіліся да мяне, і як тых шасціцых, што прыйшлі на съвет пасыля мяне.

Праз шмат гадоў, калі, будучы дарослым, я прыезджаў з Менску ў Слабаду праведаць родных, дзядзьку Ліксандар не ўпускаў выпадку, пад чаркай, вядома, зноў і зноў расказаць мне і прысутным, як яно ўсё ў той верасьнёвы вечар было. «Братка ты мой, якога ты даў тады мне клопату! Пакуль я знайшоў тую бабку — можа, толькі ў пятай хаце, пакуль яна вымыла рукі ды адзелася-абулася... А дождж! А цёмна — хоць пальцам у вока! А

гразішча — страшнае! Баба два-тры крокі ступіць і крычыць: «Чакай, чалавеча, апоркі з ног зваліліся!» Дык я тады ёй: «Садзіся, кажу, на плечы, каб ты была здарова!» Узяў яе на плечы — і па гразішчы, па лужах — бягом! Дужы быў! Дваццаць пяць гадоў было. Выбег з вуліцы на дарогу, дапёр яе толькі да маста — і чую: братка ты мой! Ужо ўсё бяз нас зрабілася! Ты ўжо крычыш — на ўсю Лагойшчыну! Ужо гатоў! Каця сама справілася...»

Пазыней, ужо ў старасыці, ён, з увагі на некаторыя акалічнасці маёй біяграфіі, значна пашырыў маштаб апісанай падзеі і замест «на ўсю Лагойшчыну» гаварыў: «А ты ўжо крычыш, брат,— на ўсю Беларусь! Такая галасіна была — каб толькі ты чуў! На ўсю Беларусь!...»

Дарэчы, тая магіла чырвонаармейца каля Лагазы захавалася, мянілася ўжо металёвая абгародка, а кусты бэзу на ёй здаюцца ўсётымі самымі — старымі, зъдзічэлымі, вечнымі... Нярэдка, едучы на бацькаўшчыну, я прыпыняюся там, выходжу з машины — асабліва, калі разам са мною едзе хто-небудзь з сяброў. Якраз насупраць магілы — прыпынак рэйсавых аўтобусаў з Менску і з Лагойску.

Продкі мае, прадзеды-дзяды і па бацькавай і матчынай лініі, наколькі глыбока ўдалося прасачыць іх родавыя карані,— тутэйшыя, з Гаеншчыны. У архівах адшуканы дакументы, якія съведчаць, што ў першай палавіне XIX ст. у вёсцы Айнаравічы (трансфармаваная назва колішніх Эйнаровічай — ад імя буйнога землеўладальніка Эйнаровіча) жыў прыгонны селянін Савэль Гілевіч сын Андрэеў. Гэта — мой прапрадзед. Адзін з яго сыноў, Марка, адсяліўся ад бацькі ў Слабаду — невялікую, тады двароў на дваццаць, вёску, за тры вярсты ад Айнаравічаў. Было гэта ў канцы 60-х ці нават трохі пазыней, бо ў сьпісках жыхароў Слабады за 1862 і 1864 гады яго імя яшчэ ня значыцца. Марку, невядома чаму, называлі (дражнілі) на літоўскі лад Маркус. Ён даў пачатак цэлай дынастыі Маркусоў — так называлі яго сына Пётру (майго дзеда), усіх чатырох яго ўнукаў — сыноў Пётры, і ня менш двух дзясяткаў яго праўнукаў — маіх родных і стрыечных братоў. Між іншым, тых нашчадкаў Савэля, што засталіся жыць у Айнаравічах, і праз сто гадоў звалі па вясковаму Савэлевы, можа, і цяпер завуць, калі хто там з іх яшчэ жыве. Па імянному сьпіску сялянаў маёнтку Мураваны двор (памешчыца Кац. Сц.-Смоляк, з роду Бурнашовых, удава генерал-маёра), складзеным у 1862 годзе, Савэль Андрэеў Гілевіч меў каля 20 дзесяцінаў зямлі (сядзібнай — 1, ворнай — 15, сенакоснай — 4), прыгонаў муж. 156 дзён, жан. 156 дзён, зъдзельных летніх муж. запражных 84, пешых 9, жаночых 93 дні, зімовых муж. запражных 56, пешых 4, жаночых 62 дні. Пастаянны аброк 33 руб. 76 кап. Можна меркаваць, што людзі былі гаспадарлівія, працавітыя і да галоты не належалі.

Дзеда па бацьку, Пятра Маркавіча, я ня мог ведаць, ён памёр у досыць маладым узросце, калі мой бацька быў яшчэ зусім малым хлапчанём. Памёр, надарваўшы нутро,— падняў мяшок муکі з зямлі, каб пакласыці на сані... Ніякіх іншых звестак пра яго як чалавека ў нашых сямейных паданьнях не засталося. Бабуля па бацьку Альжбета Васілеўна (дзявочае прозывішча Пунтус) была родам з Гайны і таксама памёрла заўчасна, у гадоў пяцьдзясят, неўзабаве пасля грамадзянскай вайны. Гаспадыняй, па ўспамінах дзяцей, яна была разумнай і працавітай, адна, пасля съмерці мужа, ставіла на ногі малых — дачку Паўліну, сыноў Аляксандра, Пётру, Сымона, Валодзю, і някепска спраўлялася з гаспадаркай. Паводле запісаў, знайдзеных у Менскім абласным архіве, у 1916 годзе ў яе несумненна серадняцкай гаспадарцы было: ворыўнай зямлі — 7 дзесяцінаў, конь — 1, жарабя-адналетак — 1, каровы — 2, бычок — 1, авечкі — 4, сьвіньні — 2, парасяці — 7.

З продкаў па мамінай лініі добра помню і дзеда — Мікалая Давыдавіча Рулькевіча, і бабулю — Альжбету Тодараўну (з сям'і Давідовічаў, са Слабады). Прадзед Давыд Маркавіч (мама казала, у вёсцы яго звалі Давыдка) каранямі быў мясцовы,— мяркую па тым, што ўжо ў сярэдзіне стагоддзя ў Айнаравічах амаль ня трэць жыхароў мелі прозвішча Рулькевіч. Як пазначана ў адным з дакументаў за 1882 год, уваходзіў у вясковы камітэт, які адваёваў у памешчыцы Смоляк «частку выганду і іншыя землі». Быў непісьменны. Дзед Мікалай і баба Альжбета ўсё жыцьцё пражылі ў Айнаравічах, адкуль мама, старэйшая з іх чатырох дзяцей (нарадзілася ў 1902-м), выйшла замуж у Слабаду за Сымона Гілевіча. Пра бабулю магу сказаць адно — незвычайна сціплая, ціхмяная, пакорлівая перад мужам, надзіва ласкавая да ўнукаў, цярплівая і, несумненна, з верай у Бога, хоць у царкву за савецкім часам ужо не хадзіла — не было куды, усе храмы ў навакольлі былі пазачынены, ператвораны ў гаспадарчыя памяшканыні.

Зазначу, між іншым, што абедзьве мае бабулі былі Альжбеты (а не Лісаветы), і аднак жа абедзьве былі праваслаўныя, а не каталічкі; імёны ж ім дасталіся па мясцовай традыцыі з уніяцкіх часоў; і пасъля гвалтоўнага перагону з уніяцтва ў праваслаўе (1839) у нашым кутку ўсе імёны яшчэ цэлае стагоддзе гучалі як самабытна беларускія, і я іх яшчэ ўсе застаў неперай- начанымі, «неабкультураннымі» на казённы расейскі лад. Альжбета, Барbara, Параска, Паўліна, Міхаліна, Анэта, Дарка, Мар’яна, Рыпіна, Луцэя, Ліксандрына, Зося, Марыля, Якуб, Язэп, Тодар (і Хведар), Пётра (і Пятрусь), Ігнас, Тамаш, Дэраш, Зымітрок, Мікалай, Лёкса, Аніс, Банадысь, Савэль, Юстын, Хвэлька, Несццер, Карпа,— жыхароў Слабады і Айнаравіч з такім імёнамі я ведаў асабіста. «Абкультураннымі» ўсе яны аказаліся ўжо на магільных плітах і камянёх, якія прыйшли ў абрадавы побыт на зымену драўлянымі крыжамі.

Зусім іншага характару ў параўнаныні з бабуляй Альжбетай быў дзед Мікалай Давыдавіч — энергічны, гаваркі, часам грубаваты на слова і, здаецца, закончаны, стыхійны матэрыяліст-бязбожнік. Ва ўсякім разе мама, помню, казала: «Тата наш у Бога ня верыў, ніколі, ні як быў малады, ні пасъля...» Нараджэння ён быў 1881 году, г. зн. толькі на год старэйшы за Янку Купалу. Зъвяртаю ўвагу на гэта таму, што як равеснікі яны маглі быць між сабой знаёмымі,— ужо хаця б па той акалічнасці, што ў маладосці мой дзед быў знакаміты на ўсю ваколіцу музыка, граў на вечарынках і на вясельлях, мог бываць разам з Яськам Луцэвічам на кірмашах у той жа Гайне — самым блізкім для абодвух мястечку... Як шкада, што «мы ленивы и не-любопытны» — што я не здагадаўся ў свой час распытаць дзеда, ці ведаў ён асабіста Яську Луцэвіча! Апошні раз дзед узяў у рукі гармонік летам 1957 году, у Слабадзе, на вясельлі ўнука-«павета» («Кацярынін хлапец, Ініл,— павэт, кніжкі піша»), і яшчэ досыць імпэтна сыграў для «маладых» і для гасцей «вальца» сваёй маладосці.

Музыка была далёка не адзінм захапленнем у жыцьці дзеда Мікалая. Зрэшты, у сталым веку хадзіць з гармонікам па вясельлях ён перастаў. Але затое... набыў шмат іншых прафесійных захапленняў, якія зрабілі яго вельмі вядомым і аўтарытэтным чалавекам у навакольлі. Сталася гэта, прайда, ужо ў першыя савецкія гады і было вынікам вялікіх драматычных падзеяў у яго асабістым лёсе. Рэч у тым, што яго, бацьку чатырох малых дзяцей, забралі на імперыялістычную вайну. Ня ведаю, колькі ён ваяваў, але ў 1915 годзе трапіў у палон і аж трэ гады — да канца 1918-га — прабыў як нямецкі палонны ў Германіі. Там яму, можна сказаць, пашанцавала, бо апынуўся на дзе-небудзь на рудніках, у шахтах, а быў узяты за парабка нейкім багатым

баўэрам. За тры гады падсобнага рабочага ў той гаспадарцы, маючы не дурную галаву на плячах, дзед праішоў адменную, што называеца еўрапейскую, сельскагаспадарчую навуку і, вярнуўшыся ў свае Айнаравічы, стаў выдатным, непераўзыдзеным у навакольлі, садоўнікам, агароднікам, пчаляром, кветкаводам, а ў дадатак яшчэ і галубятнікам — і гэту дзіўнаватую для беларускай вёскі корць ён прывёз з Германіі. Помню з самых малых гадоў, як ён выходзіць з хаты, пяшчотна падасцьць галубам голас: вуль-вуль-вуль-вуль-вуль-вуль! — і яны адусюль — з-пад паветкі, з усіх падстрэшшаў, дзе для іх разьвешаны лазовыя кошыкі, ляцяць да яго, садзяцца яму на плечы, на рукі... Захапленню майму не было межаў!

Праз дваццаць пяць гадоў, летам 1943-га (і ў съне дзеду гэта не магло прысыніцца!) стары, даўно съсівельны Мікалай Давыдавіч зноў апынуўся ў Германіі ў якасці няволыніка і парабка-«остарбайтэра». На гэты раз — разам з бабуляй Альжбетай, з сям'ёю сына Кастуся (пяць душ) і сям'ёю дачкі Ганны (сем душ). Іх прымусова, як і ўсіх жыхароў Айнаравічаў і іншых суседніх вёсак, вывезылі з партызанскай зоны на катаржныя работы ў Нямеччыну. Можа, таму, што ўжо былі старыя, а можа, памагло і тое, што дзед ад часоў першага палону трохі ведаў нямецкую мову, але месяцы праз тры яны вярнуліся дадому. Адпусьцілі. Толькі дзеда і бабу, вядома. «Я там як стаў гергетаць ім па-іхняму, — хваліўся, відочна перабольшваючы, дзед, — дык яны мне: гут, фатэр, гут! Фарэн нах Мінск, фатэр!» Выдалі ім неабходныя паперкі і пасадзілі ў нейкі вагон-цилятнік, назначэннем аж да Менску. З той восені і да вясны 1944-га я меў магчымасць бачыць і чуць дзеда кожны дзень, бо мы — мама і сямёра дзяцей — жылі ў яго хаце як бежанцы: перабраліся са Слабады бліжэй да лесу, да паратунку, іначай сям'я партызана ды яшчэ і камуніста магла быт у першую чаргу паплаціцца.

Тады, у тую апошнюю акупацыйную зіму, мне адкрыўся яшчэ адзін, не зусім звычайны для мужчыны, талент дзеда Мікалая. Аказалася, што ён здорава ўмее варажыць на картах. Амаль на кожны дзень прыходзілі да яго вясковыя жанчыны — маткі, жонкі, сёстры, няўесты забраных на вайну мужчынаў і хлапцоў — з просьбай паваражыць аб іх невядомым лёссе. Дзед раскладаў на палову стальніцы карты і, вельмі складна прыгаворваючы, паказваў госьці, дзе і як зараз маецца яе чалавек: хто і што яму замінае, хто яму мысьліць зло і нешта хоча зрабіць на шкоду, але вось усё канчаецца добра, і дадому ён вернецца жывы і здаровы. Я стараўся не ўпусціць ніводнага такога «сеансу», садзіўся паблізу і з захапленнем слухаў гісторыі чужых лёсаў у красамоўнай дзедавай падачы. Цікава было — неймаверна! Надта ж ён хораша і дасціпна гаварыў! Напрыклад, для дзяўчыны, якая чакала свайго жаніха з вайны, гаданыне заканчваў так: «Дык воць ідзі і скажы матцы, хай гоніць самагонку, каб шмат нагнала, бо во, бачыш, — вясельле ўжо на варотах вісіць!» И я нагінаўся і глядзеў на карты, дзе там дзед бачыць вясельле на варотах. И па тым, як усьміхалася з разуменнем гумару дзяўчына, я спасыцігаў дзедаву метафару.

Тады ж, на вуліцы, пра гэту дзедаву варажбу пачуў ад мужчынаў такое: «Выдумляка і манюка стары Воць — несусьветны, але бабам падабающа яго казкі, слухаюць». (Воць — вясковая мянушка дзеда Мікалая: замест вось — гаварыў воць, так і правілі. Нават і мяне ў маленстве гэтак дражнілі, паколькі, лічылі, я быў падобны на воцеўскі род). Праз шмат гадоў, успамінаючы насымешлівую ацэнку дзедавых «казак», зразумеў: надта ж патрэбны былі асірацелым жанчынам яго выдумкі — надта патрэбны! Хоць трохі лягчэй на душы рабілася. Зразумеў і падумай: ну, а яго ўнук у сваіх лірычна-рамантычных мроях — хіба не такі ж самы «выдумляка і манюка»? Калі, напрыклад, съцвярджаў, што зямны рай ужо «на

варотах вісіць»? Можа, розыніца ў тым, што ўнук і сам у гэта верыў? Розыніца? А чаму думаць, што дзед у свае карты ня верыў?

Жывая, вобразная, дасыціпная мова дзеда ўражвала мяне ня толькі ў гэных яго варажбіцкіх імправізацыях, а і ў звычайных паўсядзённых размовах з людзьмі, з бабуляй, з унукамі. Гэта быў для мяне неацэнны ўрокі роднай мовы. Ужо тады я заўважыў, што ён у кожным выпадку для абазначэння пэўнага дзеянья імгненна знаходзіў нейкае сваё адметнае слова, свой, кажучы мовай граматыкі, дзеяслу. Я ніколі, напрыклад, ня чуў, каб ён сказаў «ідзе» або «пайшоў». У залежнасці ад таго, хто канкрэтна ідзе або пайшоў, дзед гаварыў: «Некуды Цышуіш дыбае...» — «Куды ж гэта Кіндзё пачыкільгаў?..» — «Вунь, ужо і Мырса шкандыбае на аселіцу...» — «Шаптуха пасунулася некуды — ці не да Гераца?..» Дарэчы, і Цышуіш, і Кіндзё, і Мырса, і Герац, і Шаптуха — гэта ня прозвышчы, гэта мянушкі, якія ён жа гэтым людзям і прышпіліў, і карыстацца якім яму было прыдатней, чым сапраўднымі імёнамі. Але ж і ўся вёска падхоплівала іх і перадавала наступным пакаленням.

І садоўніцкае і пчалярскае захапленыне дзеда Мікалая, а заадно і яго кветкаводства, абарвалася раптам дзесь на самым пачатку пяцідзесятых. Помню, як мама сказала мне, калі я заглянуў у чарговы раз дадому: «А дзед прадаў усе пчолы — усе дваццаць чатыры сям'і, з калодамі і рамовікамі, і высек усе дваццаць яблыняў. Ніводнай не пакінуў!» — «А што такое?» — пытаюся, амаль спалоханы. — «Ад злосці. Крыўда задушыла. Такімі падаткамі абклалі кожны вулей і кожнае дрэва, што ня выцягнуць. Хоць карову прадавай, каб разылічыцца. Зусім пусты на яблыкі год — а плаціць трэба ўсё роўна...» Сорамна прызнацца, але належным чынам асэнсаваць жыцьцёвую драму свайго роднага дзеда і зрабіць адпаведныя высновы я тады, на вялікі жаль, ня змог. Душа і розум настолькі былі аглушаныя громамі сталінскіх пра-пагандысцкіх літаўраў, асьлепленыя бляскам «працоўных посьпехаў» са старонак усіх газетаў, што гэты жахлівы факт як бы прайшоў міма съядомасці. Як і многія іншыя падобныя. Гэта, маўляў, прыватнасць, дробязь, а ў цэлым, а ўвогуле... а ўвогуле — жыцьцё наша заможнае і шчаслівае, Беларусь квітнене, і зара камунізма падступае ўсё бліжэй і бліжэй. Праўда — ня ў гэтых адзінковых фактах. Праўда — у лозунгах, у перадавых артыкулах газетаў, у працоўных рэліяцыях, што гучаць па радыё. І ў звышантымістычных, прамяністых вершах паэтаў, якіх ты глыбока шануеш, амаль абагаўляеш, лічыш за настаўнікаў-майстроў. І сам пераймаеш іх тон, іх пафас.

Але вярнуся да свайго радаводу. Мама, Кацярына Мікалаеўна, першае дзіця Альжбеты і Мікалая Рулькевічаў, любіміца сям'і, замуж у Слабаду пайшла супроць волі бацькоў, у выніку чаго асаблівай павагі, а тым больш любові да зяця ў іх не было,— нават і тады, калі ён выбіўся ў мясцовыя начальнікі. Галоўная прычына іх няласкі тайлісця, відаць, у сацыяльным статусе зяця (круглы сірат, ад сваёй долі зямельнага надзелу адмовіўся, падаўся ў службоўцы) і ў яго маладняцка-камсомольскім авангардызме, які адбіўся і на духоўным стане іхнія дачкі. Ня будучы набожнай, мама, аднак, за Бога мела сваё вялікае чалавечасце сумленыне. Яна нарадзіла дзесяць дзяцей, восем з якіх выжылі і сталі на ўласныя ногі, выйшлі ў жыцьцё дзякуючы перш за ўсё ёй, яе самаахвярнай любові да сваіх чадаў і нястомнаму клопату пра іх. Як яна пасыпвала такую гурму абшыць, абымыць, накарміць, прыгледзець, а нават і спаць укласці, спраўляючыся пры гэтым трymаць у бездакорным парадку вялікі агарод і даглядаць немалую жыўнасць (карова, сьвіньні, авечкі, куры, гусі) — проста неверагодна! Вядома, падрастаючы, пачалі патрохі памагаць дзеці, і ўсё ж, і ўсё ж! Не магу ўспомніць выпадку, каб яна калі-небудзь адпачывала, сядзела нічога ня робячы, — нават у самыя вялікія съяты. Праўда, што і на забавы з намі, на гульні і пешчы часу ў яе не заставалася. Ледзь пачынала тэпаць па хаце адно малое, як яна зьбіралася раджаць наступнае. Дзіцячым гульням-забавам вучыла нас,

малалетак, прыходзячы ў госьці з Айнаравічаў, бабка Альжбета. Ну і вядома — вуліца.

Граматы мама ня ведала, у дзяцінстве ў школу бацькі не пусцілі — далёка было, за тры вярсты, хадзіць. Расыпісвацца, хоць «кручкамі», навучылі яе ўжо мы, дзецы-школьнікі. Непісьменная, яна, аднак жа, вельмі любіла, калі дзецы чыталі свае кніжкі ўголос і запамінала іх урокі па чытаньню на выдатна. Калі на пачатку 50-х у Слабаду правялі радыё — не выключала рэпрадуктарчыка ніколі і пры любой хатняй рабоце слухала. Не прапускала і, бадай, ніводнага «кіно», якое зредчасу прывозілі ў вёску, глядзела фільмы вельмі ўважліва і любіла пасъля разам з дзецымі іх абмяркоўваць, съведчачы пры гэтым дакладнае разумен'не і сюжэту, і учынкаў, і перажываньняў кінагерояў. Увогуле, мама была жанчынай розуму жывога і кемнага, і мела «залатыя рукі». Дастаткова сказаць, што яна была добрай і закройшчыцай, і швачкай (самавучкай, вядома), усё жыцьцё, з маладых гадоў да старасьці, круціла ў хаце ручную машину «зінгер» (частка яе пасагу), шыла кашулі, споднікі, сарафаны, капитанкі, сукенкі, спадніцы не толькі для сваёй сям'і, але і многім суседзям. Можа, таму, што сама была непісьменная, мама вельмі хацела, каб вучыліся і набылі адукцыю мы, яе сыны і дочки, і рабіла для гэтага ўсё, што магла. І нямала ганарылася на старасьці, што пяцёра з яе восьмярых атрымалі вышэйшую адукцыю.

Памёрла мама летам 1978-га, на 76 годзе жыцьця, але апошнія два з паловай гады быті для яе не жыцьцём, а страшэннай пакутай: паралізаваная інсультам, яна не магла ні прысесці, ні павярнуцца, ні слова сказаць, адно крычала праз кожныя 20-30 хвілінаў ад болю і пытала ў нас немым позіркам змучаных вачей, чаму Бог не дае ёй съмерці і не вызваляе ад безнадзеіна-пакутлівых клопатаў яе дзяцей.

Бацька мой, Сымон Пятровіч (нараджэння 1904 году), быў, у адрозненінне ад мамы, чалавекам пісьменным — ажно тры зімы хадзіў у царкоўна-прыходскую школу. Гэту базавую адукцыю ён, здаецца, даволі істотна падвысіў пазыней, пасъля рэвалюцыі, шляхам самаадукцыі як вясковы актывіст-камсамолец і асабліва — за час службы ў чырвонай Арміі, адкуль вярнуўся з трymа трохкунічкамі на пятліцах. Ва ўсякім разе, пісаў досыць граматна (праўда, лексічна — на «трасянцы»), любіў чытаць газеты, часам сядзеў і з кнігай у руках, прычым, вершы, помніцца, меў звычку чытаць ўголос, каб і другія чулі. Помню, як напрадвесні 1943-га, калі мы ўсёй сям'ёй жылі ў «бежанцах» у Айнаравічах, у мамінай сястры Ганны, ён прыносіў ад Валодзі Доўгага, былога загадчыка Слабодскага ДСК, кнігі, і менавіта паэзію: «Выбранае» Купалы, «Байкі» Крылова... Верш Купалы «Праступнік» чытаў з прэтэнзіяй на артыстычнасць і амаль патрабуючы, каб прысутныя слухалі. Было бачна, што верш яму вельмі спадабаўся — мабыць, горкай іроніяй. Дзякуючы яму, і я вершы з гэтае кнігі ня проста чытаў, а дэкламаваў, упіваючыся іх рытмамі, музыкаў радкоў. Зборнікі паяўляліся ў нашай хаце і ў самія першыя гады пасъля акупацыі, калі бацька працаваў у РВК у Лагойску, — гэта былі кніжачкі бібліятэчак «Огонька» і «Крокодила». Увогуле, да літаратуры, ня толькі да чытаньня, але і да спробаў выказацца пісьмова самому, цяга ў яго была несумненнай. У канцы 40-х — пачатку 50-х некалькі разоў апублікаваў у раённай газеце невялічкія допісы. А аднойчы я, ужо студэнт універсітэту, быў нямала зъдзілены, калі ў насыченай газеце ў сельсавеце прачытаў сатырычны «съцішок» з размашистым подпісам С. Гілевіч — на ягонай «рускай» мове, вядома ж. Са «съцішкай» мне і дагэтуль помніцца два радкі:

У их работа такога сорта,
Што ўсё ссылаюцца на бога да на чорта.

Усе даваенныя гады — з 1928 па 1941 — бацька быў гэтак званым нізвавым са-
вецкім службоўцам — старшынёй аднаго сельсавету, другога, трэцяга, адзін час
нават сакратаром райвыканкаму, і ўсё далёка ад дому, ад сям'і, да якой наведваўся
толькі на выхадны, у нядзелю, але з намі, дзецьмі, амаль не займаўся (перахоплівалі
сябры), яшчэ менш займаўся гаспадаркай, так што нярэдка мама сама секла на дры-
вотні альховыя палкі, каб затагіць раніцай печ ці вечарам грубку. За доўгія гады
ён, пэўна, прывык да такога жыцця бацькі-госьця, бо калі за год да вайны стаў
старшынёй нашага Слабодскага сельсавету і жыў дома — у яго адносінах да сям'і
і свайго двара мала што зьмянілася. Нярэдка пасыля рабочага дня ён заставаўся
дапозна ў сельсавецце — гуляць у шахматы, і мы, малыя, у чаканьні вячэры, ня раз
чулі маміны горкія нараканыні: «І колькі ж ён будзе там ганяць тых «коней», каб
яны павыдыхалі ўсё! Бяжы, сынок, і скажы, каб зараз жа ішоў дадому!..»

Адзіны на ўсю вёску член партыі (з 1928 году), ён быў перакананы
камуніст-ідэаліст, можна сказаць, «белая варона» сярод усіх мясцовых
партыцыдаў, строга трymаўся камуністычнай маралі (пра хабар і гаворкі не
магло быць), непахісна верыў у съятасць камуністычных ідэалаў, у
правадыроў Каstryчніка і сусьеветнага пралетарыяту, і стаяў за гэтыя ідэі
і прынцыпы гарой. За гэту непахіснасць, дарэчы, яго і ссадзілі з самай
высокай пасады, да якой ён дарос. Пасыля выгнання з Беларусі німецкіх
захопнікаў, ён, учарашні партызанскі палітрук, быў прызначаны намесьні-
кам старшыні Лагойскага райвыканкаму. Але не пратryмаўся на гэтих
«вышках» і двух гадоў: у тых умовах павальнага разбешчання, самапраў-
ства і драпежніцтва «белая камуністычная варона» членам бюро райкаму
была непатрэбная. Спачатку бацьку съпіхнулі на старшыню сельсавету, а
неўзабаве — на старшыню нашага мясцовага калгасу, на што ён абсолютна
не гадзіўся. Не гадзіўся — бо на той пасадзе тады (тады?) трэба было красыці
самому, каб даваць красыці іншым (а кралі ў калгасе — усе і ўсё, каб
выжыць) і ававязкова — слугаваць крадзеным начальству — вазіць і ў
Лагойск, і ў Менск парасяць з калгаснай фермы.

Перад съмерцю (памёр бацька ў лютым 1972 году ад раку лёгkіх) ён сказаў нам:
«Вось так, дзеци: ўсё жыццё змагаўся за прафду і справядлівасць супроць зладзюга-
наў, хабарнікаў і ўсякай іншай свалаты, але ўсё маё змаганье было марным, і вось
паміраю, а нягоднікі як панавалі ў нашым жыцці, так і пануюць...» Запозынена для
сябе адкрытыцё «белай партыйнай вароны». Але не запозыненая споведзь для дзеци.

Так, дзеци сваіх ён выхоўваў — найбольш уласным прыкладам, чым слоў-
нымі павучаньнямі — таксама: і ў духу вернасці ідэалам камунізму, і ў духу
непрымірымасці да зладзюганаў-урвіцеляў і нягоднікаў-падлюкоў, і, вядома
ж, таксама «белымі варонамі» ў нашым штодзённым грамадскім побыце, што
на практицы часцей азначала — праста варонамі.

Бацьку мы ававязаны і тым, што вельмі рана, яшчэ да школы, засвоілі
ня толькі бальшавіцкія сацыяльна-класавыя ідэалагемы, але і ня менш
бальшавіцкія, а менавіта ваяўніча-атэістычныя съветапоглядныя
перакананыні. Помню, як у дакладным сэнсе слова «яшчэ ў калысцы», гэта
значыць, у падвешаных на вяроўках вялікіх ночвах, мы, дзеци, хорам і
штосілы, гарланілі — пад яго энергічным дырыжыраваннем — знакамітая
ў той час камсамольскія прыпейкі Кандрата Крапівы «Нас ня любяць, нас
баяцца».

Нас ня любяць, нас баяцца
Поп кудлаты і кулак,
Бо рашыў за працу ўзяцца
Камсамольскі маладняк.

Хто супроць нас? Преч з дарогі!
 Бачыш нашу грамаду?
 Мы саб'ем і чорту рогі,
 Богу вырвем бараду!

Хто такі Бог, мы, жаўтароцікі, вядома ж, ня мелі аніякага ўяўленыя, але як гэта нам падабалася! Бо як бадзёра, мажорна гэта гучала і як вобразна, ярка, зрокава паўставала перад вачмі!

Пачаўшы з трох-чатырохгадовага ўзросту «краваць Богу бараду» — куды, да якіх духоўных вышынія дойдзеш? Што застанецца ня толькі ад «барады», але і ад самога Бога гадоў праз дваццаць? І ад божых храмаў на зямлі? І ад божых запаведзяў у душы і сэрцы? І ад народных съяткаваньняў у гонар боскіх дзён, боскіх наказаў людзям? І ад старажытных традыцыйных народных звычаяў і абраадаў, асьвеченых верай у высоке, нябеснае, вечнае? І ці трэба зьдзіўляцца, што мы, «молодыя хозяева земли», так няўсямна і так раўнадушна глядзелі на тое, як апаганяваюцца і разбураюцца касьцёлы, цэрквы, капліцы, выварочваюцца каменныя крыжы і пліты на магілах продкаў? А наступіць жа, прыйдзе час — і давядзецца аднойчы людзям майго пакаленія, і старэйшым, і маладзейшым — глянуць на ўсё гэта зусім панішаму і з жахам зразумець, у якую бездань бездухойнасці і дзікунства цягам многіх дзесяцігоддзяў піхалі нас, ды і ўзмаліцца, хоць і ня ўмеючы: даруй, Госпадзе, і прымі пакаяннне цёмных і неразумных,— хоць перад блізкай магілай прымі!.. І яшчэ могуць хоць трохі ўцешыцца тыя, што пасьпелі гэта зразумець і пакаяцца не зусім запозна, і яшчэ мелі і маюць магчымасць пажыць і папрацаваць з вачыма, прамытымі крынічнай вадою ісьціны, з душою і сэрцам, ачышчанымі ад накіпу пошласці і цынізму, ад іржы хлускі і хцівасці. Але колькі яшчэ няшчасных, выклітых небам, што так і не знайшлі дарогу да храму, што так і не раскаяліся, так і працягваюць заставацца паслугачамі д'ябла і шкадаваць аб д'ябальскім мінулым!

На шчасце, ад бацькі мы перанялі ў маленстве ня толькі баявы задзёр тагачасных камсамольскіх прыпевак, але і вялікую, глыбокую паэзію сапраўдных народных песен, якіх ён ведаў мноства і съпявав вельмі хораша. Съпявав з намі, пад настроем, а найчасцей — з гасціямі ў застолыі. У яго быў зычны прыгожы голас, барытон, і відаць, нядрэнны музычны слых. Гучалі «Зялёны дубочак, шырокі лісточак», «А ў полі вярба, пад вярбай вада», «Бяду вяду, ой бяду вяду, а бяда не вядзецца», «Ці ўсе лугі пакошаны»... А яшчэ — «Трансваль, Трансваль, страна моя» і «Шумел, горел пожар московскій». Лёгка пераймаў і любіў съпяваць папулярныя песні з перадваенных савецкіх кінафільмаў: «Лейся, песня, на просторе», «Всё выше, и выше, и выше!», «Утро красит нежным светом» і іншыя. Натуральна, любімая бацькавы песньі становіліся любімымі нашымі, сямейнымі, ва ўсякім разе — маймі. Помню ўсе іх да гэтага часу, і іншы раз на самоце, у цішыні, выразна чую бацькаў голас, чую, як ён дыхтоўна, голасна пачынае: «Бяду вяду, ой бяду вяду, а бяда не вядзецца: пад вішняю, пад чарэшняю бяда спаці кладзецца...»

Між іншым, бацька ніколі не ўжывав брыдкіх слоў. Ніхто з нас, дзяцей, ні разу ня чуў, каб ён, нават і ў злосці, мацюкаўся. Калі і як ён, выраслы ў вёсцы, засыярогся ад гэтай плябейскай хваробы,— ня ведаю. Хутчэй за ўсё, думаю, яна не прывілася яму з маленства,— дзякуючы набожнай маці-удаве (бацькі свайго, Пятра Маркавіча, ён амаль ня помніў). Ну, але мушу сказаць: калі паскудную моўную каросту нам не прышчаплялі ў сям'і, то вясковая вуліца гэты недахоп у лінгваадукацыі пакрывала аж уга як паспяхова.

шоў, ужо досыць бегла чытаючы. Навучыўся гэтаму сам, з дапамогай старэйшай сястры Ліны, чые чытанкі і прынесеныя ёю з бібліятэкі кнігі любіў гартаць. Помню, дырэктар школы Алесь Якубавіч Таболіч, калі пабачыў, будучы ў нас у гасціях, як я чытаю, прапанаваў бацькам пусыціць мяне ў першы клас разам са старэйшым братам Леўкам — увесень 1937-га. Але мама пашкадавала, што малы — яшчэ і шасціці мяне споўнілася, і з прапановай не згадзілася (аб чым я неаднойчы пасъля, у сталым веку, пашкадаваў).

Вучоба ў школе давалася мне больш чым лёгка,— усе тры даваенныя гады мне ў ёй, як гэта кажуць, проста не было чаго рабіць. Чытанкі я паперапрачытваў наўперед, яшчэ да пачатку вучэбнага году. З першага класу пачаў браць для чытаньня кнігі ў школьнай бібліятэцы. А праз два гады — і з бібліятэкі ДСК — Дома сацыялістычнай культуры, які разъмяшчаўся ў адным будынку з сельсаветам. Ня ведаю, чаму так гучна — Слабодскі ДСК — называлася нашая звычайная вясковая хата-чытальня. Можа, затое, што ў ёй былі ня толькі газеты, часопісы і шафа з кнігамі, але і даміно, і шашкі, і шахматы, і невялікі більярд — з металёвымі шарыкамі, меншымі за куринае яйка, а галоўнае — быў патэфон з ладным стосам пласцінак (плітак). Кожны вечар я прападаў там. Увогуле малым дзесяцім карыстацца бібліятэкай ДСК не дазвалялася, але ж я быў сынам старшыні сельсавету, і мне «пайшли насустрач», уважылі. Калі са школьнай бібліятэкі мне выдавалі кнігі паводле ўзросту, то ў ДСК я браў, што хацеў. Загадчыца адчыняла шафу і казала: «Ну выбірай, можаш і дзівее ўзяць, каб надаўжэй хапіла». Так да пачатку вайны, да сваіх дзесяці гадоў, я прачытаў ня толькі безыліч твораў, прызначаных для малодшых школьнікаў, але і многія кнігі, на малых дзяцей не разылічаныя, як, напрыклад, «Ціхі Дон» М. Шолахава (толькі першы том, праўда) або «Дзевяноста трэці» В. Гюго. Пры адборы кіраваўся перш за ўсё тым, каб кніга была на беларускай мове: вясковаму хлапчуку на мове роднай хаты і роднай вуліцы было чытаць і лягчэй, і мілей для душы і сэрца. Названыя, як і шмат іншых кніг савецкай і сусветнай класікі, былі тады выдадзеныя ў нас на беларускай.

Майі любімымі кнігамі, якія я што называеца клаў, засынаючы, пад падушку, былі «На прасторах жыцця» Якуба Коласа, «Трэцяе пакаленьне» Кузьмы Чорнага, «Палескія рабінзоны» Янкі Маўра, «Як гарставалася сталь» М. Астроўскага, «Школа» і «Далёкая краіна» А. Гайдара, «Востраў скарбай» Р. Стывенсана, «Рабінзон Круза» Д. Дэфо, «Падарожжа Гулівера» Дж. Свіфта, «Прыгоды барона Мюнхаўзена» Э. Распэ, «Прыгоды Тома Сойера і Гекльбэры Фіна» М. Твена, «Бялее парус адзінокі» В. Катаева,— усе рускія і замежныя — на беларускай мове. Незабыўна шчасльвия хвіліны, гадзіны, дні правёў я сам-насам з героямі гэтых кніг, суперажываючы іх прыгоды і ўчынкі да замірання сэрца, да перахопу дыханья, забываючы пра ўсё на съвеце, пра забавы, пра маміны даручэнні і нават пра абед ці вячэру.

Любіў чытаць і завучваць на памяць вершы, таму і з бібліятэк часта прыносіў дадому зборнікі паэзіі, і ня толькі папулярных, любімых дзіцячых аўтараў, але і зусім невядомых. Помню, напрыклад, як чытаў зборнікі «Дняпро выходзіць з берагоў» А. Жайрука і «На сонечных узгорках» Р. Няхая. Ня думаю, што гэта было прыдатнае для трэцякласніка чытаньне, але, відаць, вабіла і захапляла сама рытмізаваная мерная мова верша, яго незвычайны ў параўнанні з прозай склад і лад, яго музыка. Ведаў на памяць такія рэчы Якуба Коласа, як «Дзед і мядзьведзь», «Савось-распуснік», «Mixасёвы прыгоды», з захапленнем чытаў паэму-казку А. Якімовіча «Каваль-Вярнідуб», падабаліся многія вершы Янкі Купалы, Зымітрака Бядулі, Пятра Глебкі, рускіх паэтаў К. Чукоўскага, С. Маршака, У. Маякоўскага.

Як стане зразумелым самому нашмат пазьней, мерная, музична арганізаваная мова верша вабіла і зачароўвала мяне невыпадкова. Менавіта на той час (прадвеснік 1941-га) прыпадаюць мае першыя ўласныя спробы напісаць складна, «састаўляючы слова ў слупок», як гаварылі ў нашай хадзе. Я добра помню, чым канкрэтна былі выкліканы тыя першыя спробы (іх было дзьве), што паслужыла для іх узорам. Першы «съцішок» (вершы мы тады называлі толькі так — «съцішкамі») я склаў пад уражаньнем прачытанага і завучанага на памяць лірычнага шэдэура Т. Шаўчэнкі «Садок вішнёвы каля хаты». Гэты геніяльна просыценкі верш вялікага Кабзара быў зъмешчаны ў нашай чытанцы (у перакладзе на беларускую, вядома) і надзвычай дапаў мне да душы. Мне здавалася, што гэта напісаны пра нашу вёску, і нават пра наш двор і нашу сям'ю, што гэта нашая мама «паклала дзетачак сваіх, сама заснула каля іх» і затым — «заціхла ўсё, адно дзяўчата ды салавейка не заціх». Другі «съцішок» быў складзены ў перайманьне жалобнага маршу «Памёр ты, вялікі і мужны змагар» (памяці У. І. Леніна), які моцна ўразіў мяне і трагічным зъместам і журботнай мелодыяй, калі яго выконваў на школьнай сцэне хор вучняў. Сыштачак з гэнымі «вершамі» мама схавала як сямейную каштоўнасць у прыскрынку куфра, але я самавольна ўзяў яго адтуль і дзесьці згубіў, амаль нічога, ні радка, з тых першых спробаў вершаванья не запомніўшы.

Трохі яшчэ пра маё тагачаснае чытанье і пра некаторыя асаблівасці школьнай вучобы ў апошнія перадваенныя гады. Шмат было прачытана мной кніг пра падзеі і герояў грамадзянскай вайны. Ды і чытанкі былі літаральна забіты творамі гэтай тэматыкі. Чапаеў, Шчорс, Варашылаў, Будзённы, Пархоменка, Катоўскі, Лазо і многія іншыя імёны сталі для мяне ў поўным сэнсе слова легендарнымі, былі імёнамі-сімваламі, увасабленыем вернасці Рэвалюцыі, працоўнаму народу, першай у сьвеце краіне сацыялізму, несъмяротнай справе Леніна-Сталіна. Да гэтых імёнаў-вобразаў далучаліся вобразы дукорскіх партызанаў, расстраляных «белапалікамі», невялікую кніжку пра якіх чытаў са шчырым перажываньнем. І яшчэ пра адно вельмі слыннае ў тыя гады імя,— праўда, не з часоў грамадзянской, а з крыху пазьнейшых часоў вайны з сялянствам: піянер Паўлік Марозаў. Кнігу пра яго браў як пастушок з сабой у поле і насіў за пазухай, і моцна перажываў за жудасную съмерць героя-піянера і яго меншага браціка. Жахлівая крыавая расправа над імі абуджала ў душы нянявісьць да заклятых ворагаў шчасльівага калгаснага ладу — кулакоў і іх пасобнікаў.

Тады ж да герояў рэвалюцыі, грамадзянскай вайны і калектывізацыі ў маёй дзіцячай съядомасці далучыліся герой-пагранічнікі. Фільмы «Граніца на замку», «Джульбарс» глядзеў у ваенным гарадку (а ён быў у нашым жа лесе, за паўднёвым ад вёскі) неаднойчы. Неаднойчы перачытаў і кнігу апавяданьняў пра знакамітага вартавога рубяжоў Айчыны Карапупу. Увогуле тэма граніцы і шпіёнаў-дыверсантаў на доўгі час аказалася ў нашых хлапчукоўскіх размовах і гульнях галоўнай, адцясніўшы на задні план усе іншыя тэмамі. Тлумачылася гэта яшчэ і тым, што да верасня 1939-га мы жылі ў прыгранічнай зоне — да савецка-польскай мяжы, якая расьсекла Беларусь напалам, было вёрст пятнаццаць. Таму і ваенны гарадок побач, і магутныя жалеза-бетонныя ДОТы на тэрыторыі нашага сельсавету. І пастаянная апрацоўка мясцовага насельніцтва: сачыце, сачыце, сачыце! Глядзіце-прыглядайцеся, ці не прабраўся з-за мяжы вораг, ды ці не дапамагае яму тут хто-небудзь з вяскоўцаў чыніць дыверсіі. Нават «Буквар» у той год, як я пайшоў у школу, заканчваўся вершам «Пагранічнік», які нам трэба было завучыць на памяць.

Відаць, нядаўна, на сьвітаньні,
Граніцу вораг перайшоў.
Яго съядоў незатаптаных
Яшчэ і вечер не замёў.

Ужо калгасынікі і дзеци
Бягуць гурмой наперарэз.
Але і вораг іх прыкмеціў
І зноў, як воўк, пабег у лес.

Асабліва важным у вершы было вось гэта: «Ужо калгасынікі і дзеци Бягуць гурмой наперарэз». «Скажыце, дзеци, — пытала настаўніца, звяртаючыся да класу, — хто памог пагранічніку злавіць шпіёна?» І клас хорам адказваў: «Калгасынікі і дзеци!» — «Вось бачыце: і дзеци павінны памагаць дарослым у барацьбе з ворагам!»

Атмасфера шпіёнаманіі (тады, вядома, гэтага слова ў нашай мове не існавала) была неймаверна напаленая і панавала паўсюдна. І хапун 1937-га ў нас цалкам прывязваўся да татальнай барацьбы са шпіёнствам. Аднавяскоўца, звычайнага калгасыніка Мікалая Бурбоўскага схапілі за тое, што нехта бачыў, як ён хаваў у сваёй пуні шпіёна. Другога мужа (прымака) нашай дзядзіны Барбары, краўца і калгаснага конюха, непісьменнага Ліксандра Барэйку забралі за тое, што, гонячы коней на начлег, браў з сабою торбу з ядой і там, на пашы, «перадаваў» яе польскім шпіёнам. Ні адзін, ні другі ніколі не вярнуліся дадому. І па сёньняшні дзень ніхто ня ведае, дзе, у якіх Курапатах, іх магілы.

У тым жа 1937 годзе ў суседнім Плешчаніцкім раёне (у 1962-м далучаны да Лагойскага) за гэткія самыя «сувязі з польскімі шпіёнамі» хапун схапіў майго роднага дзядзьку, старэйшага бацькавага брата Аляксандра Гілевіча, які калісьці прымаў актыўны ўдзел ва ўстанаўленыні ў нашай мясцовасці Савецкай улады. Толькі праз дваццаць гадоў у нашай хаце загавораць пра гэта адкрыта. А да таго — і бацька, і маці, і родныя дзядзькі Пётра і Валодзя пры нас, дзецих, яго імя не ўспаміналі. Хоць увогуле яшчэ ў пачатку акупациі, калі на гэтыя тэмы людзі загаварылі съялей, я даведаўся, што дзесыці ў Задроздзі Плешчаніцкага раёну «забралі» нашага дзядзьку.

Пройдзе ХХ звязд КПСС з выкрыццём культуры асобы Сталіна — і я ўпершыню зразумею, як увесь гэты час было «лёгка» бацьку — роднаму брату «ворагу народа». І чаму ў нашай хаце, на самым відным месцы — на съянне, трохі вышэй над адрыўным календаром, можа гады два ці тры красаваўся ў ладнай драўлянай рамцы наркам Яжоў. У высокай фуражцы з зорачкай, з вялікім пятліцамі ў ромбіках, з вясёлай усмешкай на круглым маладым твары, — ён мне здаваўся вельмі сімпатычным. І я быў страшэнна зьдзіўлены, калі аднойчы вечарам, прыйшоўшы дадому, бацька раптам, нічога ня кажучы, зьняў партрэт са съяны, выдраў з рамкі і, разарваўшы на чатыры часткі, кінуў у полымя грубкі. На няможе пытанынне маіх спалоханых вачэй адказаў: «Аказаўся ворагам народу, прахвост». «Прахвост» — было адным з яго любімых слоў.

Прыкладна тады ж адбылася яшчэ адна экзекуцыя над сімпатычнымі мне партрэтамі. На гэты раз у школе, і ўчынілі яе мы, дзеци. Настаўніца папрасіла разгарнуць чытанкі на тых старонках, дзе зъмешчаны партрэцікі маршалаў Блюхера і Ягорава, і сказала: «Дзеци, замажце гэтыя партрэцікі і подпісы пад імі чарнілам. Замажце добра, каб нельга было прачытаць». Ну, гэта ва ўсіх атрымалася найлепшым чынам. Што-што, а мазюкаць, крэсльці, пэцкаць мы ўмелі. Некаторыя так пастараліся, што аж лісціны наскроў папрадзіралі. Экзекуцыя над партрэтамі — экзекуцыя над дзіцячымі душамі. Хто скажа-адкажа, у што гэта дзіцячай душы абыходзілася? Як гэта ўпłyвала на

фарміраваньне маральных перакананьняў і прынцыпаў будучых грамадзянаў краіны? Учора — герой грамадзянскай вайны і маршал, сёньня — замаскаваны вораг-тэрарыст; учора — знакаміты, праслаўлены герой Хасана і таксама маршал — сёньня подлы пярэварацень і зраднік Радзімы. Каго будзем закрэсліваць і замазваць заўтра?..

Тым часам вызвалілі з белапольскага ярма Заходнюю Беларусь. З герайчнага паходу на захад вярнуўся тэрмінова мабілізаваны ў верасьні сусед Валодзя Думанскі і ў якасці трафею прынёс польскі тапор у торбе (без тапарышча, вядома). Хваліўся, што надта ж хвацкі, з надта ж добра га жалеза і што ў нас такога ня зробяць. На што слабодскі каваль Андрэй Бурбоўскі сказаў: «Ты, гэта самае, гаворыш глупства. Давай аб заклад, што я зраблю лепши!» Але гэты эпізод — не галоўнае, чым тады захапіла мяне тэма Заходняй Беларусі. Захапіла і з кожным днём-тыднем-месяцам усё глыбей западала ў съядомасць, усё больш апаноўвала майі не зусім дзіцячымі думкамі. Да вялікай гістарычнай падзеі ўзыяднання беларускага народу я ўжо быў дастаткова падрыхтаваны, каб успрыніць яе радасна як перамогу справядлівасці. Падрыхтаваны быў усёй атмасферай грамадскага быту, школай, кнігамі, і, вядома ж, у сям'і,— ува мне вельмі рана, не па гадах рана аббудзілася цікавасць да падзеяў гістарычнага кшталту і сучаснага сацыяльна-палітычнага жыцця. Для мяне адкрылася суровая, трагічная праўда нашага лёсу: Беларусь была гвалтам падзеленая, амаль палавіна яе апынулася ў няволі, і там, у буржуазнай Польшчы, беларускі народ ня меў ніякіх правоў — нават вучыць дзяцей на сваёй роднай мове. Тады пра становішча беларусаў пад гнётам «пілсудчыкаў» пісалася надзвычай шмат, як і пра радасць вызваленія, пра яднанье адзінакроўных братоў. Мастацкія творы — апавяданьні, вершы — адразу ж паявіліся ў чытаньнях і хрэстаматыях, у кнігах паэтаў і пісьменнікаў. Дастаткова згадаць вершы Янкі Купалы на гэтую тэму — вялікую нізку «На заходнебеларускія матывы». Тоё ўспрыніцьце верасьня 1939 году засталося ў маёй душы надоўга-надоўга. І калі пасыля вайны начала друкавацца ў «Полымі» пазма Коласа «Рыбакова хата» — я ўсім сэрцам вітаў яе і лічыў вельмі значным творам. Ну а як жа: гэта ж пра барацьбу народу за ўзыяднанье! І сам у 1949 годзе напісаў верш «Гэты дзень» — да съята 17 верасьня, але яго не надрукавалі. Праз пяць гадоў, восеніню 1954-га, я зноў напісаў верш пра гэта ж — і зноў яго не прынялі да друку. «Сёньня гэтая тэма ўжо не актуальная», — патлумачылі. І я быў моцна зьдзіўлены і застаўся ў недаўменыні. «Тэма гістарычнага лёсу народу — не актуальная? Тут нешта ня тое». Агулам хачу падкрэсліць: усё, што я тады чую і чытаў пра вызваленіе і ўзыяднанье, істотна паўплывала на развіццё, паглыбленьне і ўмацаваньне майі нацыянальнай самасвядомасці.

Але вернемся ў апошнія перадваенныя гады. На ўроках съпеваў мы развучаем і піем усё новыя і новыя песні, — рускія, вядома: «Если завтра война»; «Собирались казаченьки», «На границе тучи ходят хмуро», «В далёкий край товарищ улетает»... Асабліва ж старанна развучвалі і часта паўтаралі дзьве: вось гэту:

Споем же, товарищи, песню
О самом большом человеке,
О самом родном и любимом,
О Сталине песню споем!..

І вось гэту — пра чатырох герояў-папанінцаў, якія пакарылі Паўночны полюс:

Но знали герои, что если нагрянет
Угроза в суровом kraю —

Сквозь бури и штормы им Сталин протянет
Надежную руку свою.

Божа, колькі добрых, сумленных, невінаватых людзей гінулі як нявольнікі ГУЛАГу ў суворых паўночных краях, сярод сънегавых буранаў і на штармавых пранізлівых вятрах, і як спадзяваліся на паратунак, на тое, што бацька Сталін пачуе крык іх чистых перад Радзімай душ і працягне ім «надежную руку свою!» Працягнуў «бацька», працягнуў. А як жа! Так працягнуў, што з мільёнаў жывымі дадому вярнуліся сотні.

І ўсё ў гэтых песнях было ў вышэйшай ступені сур'ёзна, усё — узапрауду, і ўсё ад самага шчырага сэрца. Не, не, хай ніхто і не падумае сказаць, што гэта было ад страху, ад боязі, або нават — што гэта пісалася фармальна, абы адбыць, абы не чапіліся; або што гэта — з чиста кар'ерысцкіх разылікаў, з хітрым прыщэлам... О не, шаноўныя, нічога падобнага! Такія вершы і такія мелодыі проста так, пэўным намаганьнем волі, без затраты энергіі душы і сэрца, бяз шчырай пашаны і любові — ня пішуцца, не складаюцца. Ня трэба заднім чыслом рабіць ніякіх апраўданых маніпуляцыяў, бо апраўдаўца няма за што,— тым, хто шчыра верыў, шчыра гэтаю верай натхняўся, а ў натхненныні хораша пісаў. Судзіць за веру ў самыя высакародныя ідэалы чалавечства — у камуністычную будучыню? Ну гэта тое самае, што і судзіць за веру ў казку пра рай нябесны. Судзіць за любоў і пашану, за апантанае, фанатычнае пакланеніне чалавеку, пра якога ведаў адно толькі самае добрае і абсолютна нічога дрэннага, які быў для цябе апосталам гэтай веры? Ну гэта тое самае, што судзіць за пакланеніне Ісусу Хрысту. Хай апраўдаўца і выкручвающа тყя, хто сёньня кажа, што ведалі ўсю прауду і пра Леніна, і пра Сталіна, і пра беспадстаўны масавы тэрор, і ня верылі ў ніякія камуністычныя ідэалы, а таму і ў партыю не паступалі,— ну, а пісалі хвалебныя оды Леніну, Сталіну і ўсёй славай гвардыі камуністаў, таму што было выгадна. Таму што за гэта добра плацлі. Таму што на гэтым можна было зрабіць бліскучую кар'еру...

Дарэчы, хіба ня шчырасцю творчага натхненія тлумачыцца той бяспрэчны факт, што ўсе тагачасныя масавыя і эстрадна-лірычныя песні вызначаліся выдатнымі паэтычна-музычнымі якасцямі, уразылівай меладычнасцю, напеўнасцю, глыбокай, пранікнёной эмацыйнальнасцю? Ледзь паявіўшыся на сьвет, скажам, упершыню прагучайшы на экране кіно, яны лёгка запаміналіся, яны тут жа падхопліваліся мільёнамі маладых людзей, рабіліся важнай, неабходнай, істотнай часткай іх культурнага побыту, іх духоўнага жыцця. У пацьвярджэніе сказанага згадаю такія шэдэўры песеннай лірыкі 1930-х гадоў, як «Кацюша», «Провожанье», «И кто его знает» (вершы М. Ісакоўскага), «По военной дороге» (верш А. Суркова), «Нас утро встречает прохладой» (верш Б. Карнілава), «Дзе ж ты, чарнавская?» (верш А. Ушакова), «Бывайце здаровы!» (верш А. Русака).

Выдатныя папулярныя песні перадваеннай пары, разам з фальклорнымі, народнымі (беларускімі, рускімі і ўкраінскімі), разам з храстаматыйнымі вершамі і пазмамі вядомых паэтаў фарміравалі мой мастацкі густ, маё адчуваючне і разуменіне прыгожага, паэтычнага, станоўча ўплывалі на працэс духоўнага росту, ідэйнага і маральнага станаўлення асобы. На жаль, тады ж паглыналася мною і «паэзія» зусім іншага кшталту, процілеглага. Маю на ўвазе ня толькі тыя вульгарна заідэалагізаваныя культаўскія песні-оды, але і многія нібыта-вершы, зъмешчаныя ў нашых букварах і чытанках. Ну як мог паўплываць на эстэтычнае развіццё васьмі-дзесяцігадовага школьніка, які да таго ж яшчэ і адчувае сваё нераўнадушнае ўспрыніцьце паэзіі, вось такі лірычны «шэдэўр» з чытанкі:

Аралі, садзілі, палолі,
А вось і зъбираць ужо час.
Гародніна сёлета добра
Ўрадзіла ў калгасе у нас.

Падобныя нібыта-вершы даводзілася ня толькі чытаць, але і завучваць на памяць. І ніхто ж табе не сказаў, не патлумачыў, што гэтая недалугая, убогая эрзац-творчасць ніякіх адносінаў да паэзіі ня мае, што яе трэба як мага хутчэй забыць, калі нават і было загадана вывучыць.

На шчасце, што датычыць чытанак і хрэстаматыяў, то нават і тады ў іх пераважалі ўзоры паэзіі сапраўднай, прыгожай, высокай, чыстай, і ня дай Бог, каб было іначай! Мы адкрывалі для сябе і запаміналі на ўсё жыцьцё радкі Янкі Купалы («І лягла ж цішына У бары за гарой: Каб дравінка адна Хоць кіунула сабой»), Якуба Коласа («Звоніць, скача, як дзіцятка, Гэты жэўжык-ручаёк, На яго, бы тая матка, Сонца кідае свой зрок»), Максіма Багдановіча («Здароў, марозны, звонкі вечар! Здароў, скрыпучы, мяккі сънег!»), Зымітрака Бядулі («Съняжынчкі-пушынчкі Ляцелі матылькамі. Над хмызамі над шызымі Дымлісі дымкамі») і інш. Гэтае сапраўднае-прыгожае, вядома ж, перамагала зарыфмаваное пустое абы-што.

Заадно з высокай паэзіяй класікай вельмі спрыялі выхаванню мастацкага густу цудоўныя народныя песні. Як я любіў іх слухаць! І колькі адслухаў! Іх съпявалі за бяседным столом — і ў нашай хаце, і ў сваякоў-суседзяў, дзе я ў такія часіны аціраўся, съпявалі, адвячоркамі, жнеі на постаці, съпявалі дзяўчаткі ў полі, кароў пасучы, ды і на школьнай сцэне, вучаніцы-харыстачкі, на съяточных канцэртах... Колькі ў тых песніх было хараства, паэзіі, і чагосьці такога чароўнага, вабнага, роднага, што аж сэрца заходзілася, і хацелася слухаць бясконца, і далучыцца да съпеву самому. Зрэшты, зраблю і адну агаворку. Рана давялося пачуць і непрыстойныя фальклорныя песні — ад старэйших хлопцаў-падлеткаў, за якіх гэта «кароста» надта чаплялася. Съпявалі яны іх звычайна ў сваім асяродку, іншы раз наўмысна громка, каб і дзяўчаты пачулі. Съпявалі і дарослыя — па п'янцы, вядома, як правіла — на вечарынцы. Часцей гэта былі песні фрываольнага зъместу, але бяз крайне вульгарнай лексікі, «гэна самае» падавалася ў празрыстых метафарах і парапаніях. Аднойчы ж, запомнілася, у полі, на пашы, пры нас, малых пастушках, дарослы, але яшчэ не стары мужчына пачаў съпіваць прыпейкі страшна паскудныя, з гэтак званымі табуіраванымі словамі. І я слухаў тое пяяньне, апусціцішы вочы ад няёмкасці, ад сораму. Што ёсьць такія прыпейкі — я ведаў, але што дарослы мужчына для нас, малых, можа пець такое — не чакаў. А ён бачыў, што яго «фальклор» робіць на нас уражанье, і стараўся яшчэ больш, некаторыя нават паўтараў у другі раз. Між іншым, праз шэсцьдзясят з гакам гадоў паасобныя з тых паскудных прыпевак я знайду ў зборніку Р. Барадуліна «Песні матчыны з Вушаччыны», якія яму, ужо дарослому, насьпявала (ці надыктавала) родная маці. Дзе Лагойшчына, а дзе Вушаччына, а прыпейкі адны і тыя ж, у тым ліку і брыдкія, нечытэльныя. Багата, багата іх было ў песенным рэпертуары старой беларускай вёскі. Ня лішне зазначыць, што некаторыя з іх, мяркуючы па мове, былі гарадскога паходжанья, належалі да гэтак званага «блатнога фальклору», хоць і прыкметна беларусізаваліся.

111

Беларусы таго пакаленія, да якога належу я, пераказваючы або пішучы сваю аўтабіографію, звычайна зазначалі: «вучобу ў школе на тры гады перапыніла вайна», маючы на ўвазе, што тры гады цягнулася нямецка-

фашистская акупацыя Беларусі. Гэта не зусім так. Ці, дакладней, гэта датычыць далёка ня ўсіх маіх равеснікаў, якія свае дзіцячыя і падлетковыя гады правялі ў акупаванай немцамі Беларусі. Цалкам менавіта такі, трохгадовы перапынак у вучобе выпаў на долю школьнікаў усходніх раёнаў рэспублікі — той тэрыторыі, якая знаходзілася ў распараджэнні вайсковых нямецкіх уладаў і не адносілася да гэтак званай «Беларутэні», што была ў веданні гітлераўскага гебітс-камісарыяту начале з гаўляйтэрам. З другога боку, школьнікі крайніх заходніх тэрыторый Беларусі, уключаных у склад Рэйху (Беласточчына і заходняя Гарадзеншчына), а таксама школьнікі гарадоў «Беларутэні», дзе аж да лета 1944-га панавала нямецкая ўлада, хадзілі ў школу, вучыліся пад акупацыяй усе троі гады. У выніку яны, не страціўшы ў школьнай вучобе ні году, ні паўгоду, паступалі пасля вайны ў інстытуты і ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт на два ці троі гады маладзейшымі за сваіх усходнебеларускіх равеснікаў. Калі я прыйшоў на першы курс філфака БДУ, мой аднагодак са Слоніму Алег Лойка ўжо быў на чацвёртым курсе. Што ж датычыць школьнікаў вясковых школаў цэнтральнай Беларусі («Беларутэні»), то тут — як каму пашанцавала: хто вучыўся пад акупацыяй год, хто — год з гакам, а хто і ўсе два. Але троі гады не вучыўся ніхто. Восеньню 1942-га ўжо набірала сілу партызаншчына, і настаўнікам, якія лічыліся службоўцамі акупацыйнай ўлады, працаўцаў стала немагчыма: народныя мосьціўцы, дакладней — закінутыя з-за фронту энкавэдзісты прыбраўнівалі іх да здраднікаў і нярэдка, не цырымонячыся, расстрэльвалі.

Я пад акупацыяй вучыўся ў школе фактычна толькі адзін год — закончыў чацвёрты клас у сваёй Слабадзе. У наступны ж пяты (ужо ў суседніе мястэчка Гайна) паходзіў усяго тыдні троі, ня болей — і школа была зачыненая. У яе вялікім новым будынку (тыповым, паставленым за год да вайны) разъмясціўся паліцэйскі гарнізон. Але зусім не надоўга. На пачатку зімы, ад страху быць разгромленымі, яго ваякі перабраліся ў суседні гарнізон у Лагазе, а школу — новы, цудоўны будынак — партызаны спалілі. «Каб не было куды вярнуцца бобікам» (так пагардліва называлі тых, хто пайшоў у паліцыю). Пазней, пасля вайны, гэтае бяздумнае, нічым не апраўданае спажаранье школы будзе даплюсавана да зруйнавання, што ўчынілі на Беларусі нямецка-фашисткія акупанты, — як і сотні іншых спаленых ці разбураных «ляснымі салдатамі» школаў і самых розных казённых будынкаў, узарваных былых пансікіх палацаў, касцёлаў і цэркваў. Усё прыпісалі акупантам — усе свае дурныя, бязглаздзяя спажараныні і разбурэнні. Гэта ня значыць, што не палілі і не руйнавалі нямецкія фашисты — і палілі, і руйнавалі страшна. Але гэта значыць, што ўся праўда аб tym, што было, што чынілася-рабілася на Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны, яшчэ не напісаная. Яшчэ на ўесь голас так і не сказана, чаму і адны, і другія — і фашисты, і антыфашисты — былі такія бязылітасныя да беларусаў і да багаццяў-скарабаў нашай матэрыяльнай культуры, да рукаворных помнікаў нацыянальнага генія народу. І ня толькі да рукаворных.

Год вучобы ў школе пад немцамі адзначыўся ў маёй сьвядомасці двумя новымі момантамі, якія мелі, як я цяпер разумею, немалаважныя для мяне наступствы. Па-першае, усе ранейшыя, савецкія школьнія чытанкі і хрэстаматы былі са школьнага ўжытку зъняты, апынуліся пад забаронай (фактычна былі сабраны, рэквізаваны і зънішчаны), і таму ва ўсіх класах нашай (цяпер ужо не сямігадовай, а пачатковай) школы мову і літаратуру дзеци вывучалі па выдаваным у Менску з восені 1941-га году часопісе «Беларуская школа», у якім усе матэрыялы (і метадычныя, і літаратурна-мастацкія) былі надрукаваны гэтак званай «тарашкевіцай». На «тарашкеві-

цы» друкавалася і «Беларуская газэта», якая да сьнежня 1942-га даходзіла да нас, у Слабаду, і якую я з вялікай цікавасцю чытаў. Гэты адметны ад ранейшага правапіс роднай мовы, павінен прызнацца, прыйшоўся мне да душы, асабліва абазначэннем мяккасці зычных З, С, Л, Н, Ц на пісьме з дапамогай мяккага знаку (зьбіў, сънег, гальлё, сёньня, жыцьцё). Нейкае падсвյядомае нутраное чуцьцё як бы гаварыла мне, што гэтак пісаць лепш, што гэтак і трэба. За год вучобы я так прызывычаіўся да «тарашкевіцы» (гэтага тэрміну, вядома ж, я тады ня чуў), што нейкі час яшчэ і паслья вайны ў маіх пісаньнях праскокваў, як партызан-дыверсант, лішні мяккі знак і «пускаў пад адхон» жаданую ў амбітнай душы «пяцёрку».

Другое, што было пэўным шчасльвым адкрыццем для мяне ў тагачаснай вучобе,— гэта знаёмыства з беларускім народным земляробчым календаром, з апісаньнем нашых даўніх народных сьвяткаваньняў і звычаяў, абрадаў і гульняў, з узорамі абрадава-каляндарнай і сямейнай паэзіі, з гістарычнымі паданьнямі і легендамі беларускага народа. Реч у тым, што такога матэрыялу было багата ў названым часопісе, ды і газеты яго друкавали, і што на ўсім гэтым акцэнтавалася на ўроках увага, чаго абсалютна, зусім-ніяк не рабілася ў школе да вайны. У савецкай школе гэтым займацца было нельга, ва ўсякім разе — у беларускай савецкай, бо на гэтае багацьце народнай духоўнасці, народнай паэзіі вучылі глядзець як на нічога ня вартую забабонную старыну, не толькі непатрэбную, але і шкодную, звязаную з беларускім буржуазным нацыяналізмам, і таму фактычна забароненую. Народныя лірычныя (пазаабрадавыя) песні съпявальні і казкі расказваць (асабліва антыпанская і антыцаркоўная) — не забаранялася, яны ўваходзілі і ў вучэбныя праграмы, але каб старыя сьвяты съвяткаваць і язычніцкія ці хрысьціянскія абраады выконваць — крый Бог! Толькі хіба ўпотай, падпольна. А тут — пра ўсё гэта гаварылася ня толькі адкрыта, але і з ухвалою, з заклікам адраджаць у жыцьці свае старажытныя сьвяты, звычайі, абраады. І трэба сказаць, што часовае адраджэнне пэўных, ужо прызабытых атрыбуутаў нацыянальнага беларускага быту, съяточных абрадавых дзеяствій і ритуалаў мела, прынамсі ў нашым навакольлі, месца, заклік да яго быў пачуты і прыняты вясковай моладдзю з задавальненнем. Помню, як мне, страшэнна заінтрыгаванаму чуткамі, хацелася пранікнуць у перадкаляядны вечар у хату да Маславых, дзе — усе ў вёсцы гэта ведалі — дзяўчата «пякуць кат». І Каляды першай вялікай зімы, і затым Вялікдень, і Сёмуха, і Купальле съвятковаліся па ўсіх канонах і правілах, як і ў былыя дакастрычніцкія часы. Усе гэта ўваскравалася ў памяці і адраджалася ў вясковым побыце імгненна і сама сабой, без ніякіх распараджэнняў і загадаў. Зрэшты, садзейнічалі гэтаму і самі варункі акупацыйнага рэжыму — жыцьцё бяз кніг, без кіно, бяз радыё, а пачынаючы з восені сорак другога — і бяз школы. Разам з жорнамі, з самаробнай гарэлкай (самагонкай) і іншымі прадметамі старога быту ў жыцьцё вярталіся і старыя абраады, і даўнейшыя, амаль зусім забытыя, гульні-забавы, на вечаровых зборышчах моладзі не абыходзілася бяз розных прымхаў, варажбы і іншых забабонаў.

Быў у той першы год акупацыі і яшчэ адзін нечаканы прапрыў маёй «зялёнай» съвядомасці ў раней наглуха ад мяне схаванае і невядомае,— у туу таямніцу, на якую было накладзена саме страшнае з усіх дзяржаўных «табу» савецкай эпохі: у праіду пра Сталіна, пра яго атачэнне і пра ўсталяваны пры ім у краіне палітычны рэжым. Забясьпечылі мне гэты «прапрыў» галоўным чынам менскія беларускія газеты, якія дастаўляліся ў вёску бургамістру нашай Слабодскай воласці Івану Бурбоўскуму і якія я, дзесяці-адзінаццатагодовы падлетак, згладнелы па друкаваным слове, прагна чытаў. Реч у тым, што гэты самы Бурбоўскі даводзіўся майму бацьку дваюрадным братам, быў мой

stryiechny dzydz'zka (dosyts' blizkaya radnia). Я сябраваў з яго дзецьмі і пад выглядам «пагуляць» прыходзіў да іх у хату «пачытаць». Газеты, падшытыя ў стос, ляжалі на шырокай драўлянай канапе, і калі нават гаспадар быў дома — гартаць іх мне дзыд'зька Іван не забараняў. Чаго толькі на палосах тых «газэт» я ня вычытаў — і пра нашае жыцьцё пры «саветах», пад уладай «жыдоў і камуністай», і пра зверсты Сталіна і яго апрычнікаў, і пра тое, як сілай заганялі сялянаў у «калгасны рай», і пра гвалт над беларускай мовай і культурыай, і, вядома ж, пра бліzkую перамогу харобрых войск фюрэра над рэшткамі разьбітай Чырвонай Арміі. Вельмі ўражвалі карыкатурныя выявы Сталіна і іншых кіраўнікоў савецкай краіны, выявы страшэнна пачварныя і таму съмешныя. Пасыль ўсяго таго, што я чую і чытаў пра Сталіна да вайны,— гэта здавалася нечым неверагодным, амаль нерэальнym, і я падоўгу глядзеў на карыкатуры, як агаломшаны. Разумеў, нават і ў tym узроўні, што гэта робіцца рукамі ворагаў нашай Радзімы, і аднак жа, аднак жа... штосьці ў съвядомасць западала нейкай нераразгаднай да часу загадкай.

У самым канцы сорак першага або на пачатку сорак другога — дакладна не скажу, але помню, што ў разгар небывала сънежнай зімы, — ува мне абудзіўся съверб складаць «съцішкі». У адрозненьне ад тых першых спробаў амаль гадавой даўнасьці, на. гэты раз «съцішкі» не былі, па-першае, перайманьнем сюжэтаў ці матываў нейкіх вядомых твораў, а па-другое, былі ня «лірыкай», а «сатырай». Тэмай аднаго з іх стаў съмешны выпадак, які адбыўся ў хаце суседзяў зьлева: сабака абярнуў гаршчок з булёнам (у нас булёнам называлі бульбяны суп), з-за чаго сям'я засталася без абеду. Помню толькі першую страfu з той бытавой «сатыры»:

Гаспадынка Ліксандрынка
Як зварыла раз булён,
Дый паставіла на ўлоне,
Каб хутчэй прастынуў ён.

«Съцішок» вельмі спадабаўся бацьку: ажно голасна съмяяўся і пры ўсіх, хто быў дома, выдаў аўтару шчодрую пахвалу. У другой «сатыры» апісаная раніца ў суседзяў справа, хаця поваду для яе напісаньня ня помню. Зноў жа захавалася ў памяці толькі адна страфа:

Манька сварыцца на Толю:
— Ты чаго равеш, бабыль?
А Якуб вышаў на ганак,
Кліча курэй: пыль-пыль-пыль!

Тады ж напісаў доўгі сатырычны верш з цалкам выдуманай фабулай «Як дурны жаніўся». Пачынаўся ён так:

Дзе то бачана было,
Каб разумны біўся?
А дзе бачана было,
Каб дурны жаніўся?

Далей раскручваўся нейкі забаўны сюжэт пра недарэчныя паводзіны і ўчынкі дурня на ўласным вясельлі. Што канкрэтна — у памяці не засталося, затое засталося іншое: першае публічнае, на чужых людзях, выкананьне гэтай «сатыры» і яе «грамадская» ацэнка. Сябрук Ваня Жызынейскі, да якога я прыйшоў «на сяло», паслухашы мой «съцішок», тут жа сказаў пра гэта прысутным мужчынам — бацьку Рыгору і Зымітраку Драгуну. Тыя запатрабавалі, каб я прачытаў уголос і ім. І я прачытаў. «Сапраўды сам напісаў, ня хлусіш?» — паступіла пытаньне.— «Сам...» — адказаў, шморгнуўшы носам». —«Дык ты, брат, малайчына! Гэта ж лепей, чым у

Ванькі Сяртука. У цябе болей складна». Высокая ацэнка майго верша «грамадскасцю» вельмі мяне акрыліла, напоўніла пачуцьцём гонару. Асабліва, што «лепей, як у Ванькі Сяртука». Што Іван Бладыка (Сяртук — мянушка) пісаў перад вайной сатырычныя «сьцішкі» для калгаснай насьценгазеты — я ведаў, адзін з іх нават трохі помніў: «Сыцёпка бег і паваліўся, Бо сінюк у сіло ўчапіўся». Дык жа Сяртук гадоў на восем за мяне старэйши, ужо дарослы дзяцюк, а я... а мне толькі за дзесяць пераваліла. І раптам — у мяне лепш, больш складна.

На гэтым дзіцячае захапленыне складаньнем «сьцішкоў» надоўга абарвалася — амаль аж на чатыры гады. Можна сказаць: было не да гэтага. Ужо ў сінежні сорак другога народныя месьціцы з блізкіх лясоў штурмавалі фашистыкі гарнізон у самім Лагойску і захапілі шмат правіянту. Помню іх вяртаныне з нападу і праведзены імі ў нашай вёсцы кароткі мітынг. «Вораг будзе разгромлены і зьнішчаны! А нямецкім паслугачам, здраднікам-сабакам — сабачая съмерць!» — выгукаваў, стоячы на санях, на мяшках з мукоў, іх камандзір, у рыжым кожушку і чорных валёнках, у круглай шапцы-кубанцы з чырвонай стужкай наўскасяяк съпераду, з аўтаматам на грудзях і з наганам у кабуры пры боку. Уразіў мяне той эпізод незвычайна. Колькі ў ім было высокага герайму, колькі рамантыкі і прыгодніцкага запалу!..

Улетку сорак трэцяга бацька, які да гэтага часу быў сувязным атрада «Бальшавік» і падпольнага райкаму партыі, пайшоў у лес (аж да вызваленія быў палітруком партызанскай роты), і нам, маме з васьмярыма дзяцьмі, жыць дома стала небясьпечна: Слабада стаіць на досьць бойкай дарозе, на гравійцы. І мы падаліся ў «бежанцы» у Айнаравічы, ад якіх блізка да вялікага балоцістага, з баравымі высцамі, лесу. Калі і ў Айнаравічах «прыпякала» — перабіраліся ў лес, у зямлянку на высыпе. У «бежанцах» жылі спачатку ў хаце мамінай сястры цёткі Ганны, а затым — у дзедавай. З ліпеня 1943-га абедзьве хаты пуставалі — іх гаспадароў, як і амаль усіх астатніх айнараўцаў, немцы вывезылі ў Германію на катаргу.

Фактычна ў нашым лясным кутку тады ўстанавілася савецкая ўлада, дакладней — не савецкая, а бальшавіцка-партизанская, ці бальшавіцка-анархістская. Ніякіх саветаў, вядома, не было, іх ніхто не выбіраў, паўсюдна гаспадарылі партызаны, спрабавалі нейкі парадак навесці, але вайна ёсьць вайна, няпэўнасць, няведаныне, што будзе заўтра — ці ня рушаць вялікімі сіламі немцы, ці ня стануць паліць і расстрэльваць, ці не пачнуць зноў бамбіць з аэрапланаў партызанская вёскі? — усё гэта трывала людзей у пастаяннай трывозе, у страху, у нервовым напружанні, прымушала жыць адным днём, дазваляла несумленным і нахабным злоўжываць сілай...

Гэты апошні год акупацыі быў для мяне годам надзвычай імклівага духоўнага росту і пасталенія. У вёсцы ўсю зіму і вясну стаялі на пастоі партызаны, навіны з фронту прыбывалі досьць рэгулярна, наладжваліся вечары мастацкай самадзейнасці (ні адзін без маёй прысутнасці не прыйшоў: ага, каб я ды ўпусціў!); бацька зредзьчасу начаваў дома, а яго скураная сумка была бітком набітая літаратурай: савецкімі, з-за фронту, і партызанскімі газетамі, улёткамі, кніжачкамі «Блакнота агітатара» і іншымі выданьямі. Усё гэта я перачытаў ад загалоўку да выхадных дадзеных, а сёе-тое і неаднайчы. Асабліва радаваўся, калі ў газетах трапляліся беларускія вершы — іх я тут жа завучваў на памяць. І ня толькі вядомых, прызнаных аўтараў, але і сваіх тутэйшых, партызанскіх. У прыватнасці, вельмі мне імпанавалі патрыятычныя і сатырычныя вершы ў Лагойскай партызанская газете, падпісаныя псеўданімам Рыгор Тойсамы. Пасля вызваленія ён працягваў друкаваць у «раёнцы» вершы, пераважна сатырычныя, ужо на розныя мірныя

тэмы. І я даведаўся, што пад гэтым псеўданімам выступае паэт Б. Сасноўскі, чыё імя да вайны сустракалася і на старонках «Полымя», ня кажучы пра менш паважныя выданьні. Добрая пісаў вершы Браніслаў Уладзіміравіч, і мне дагэтуль шкада, што паўсядзённая газетная цягучка патроху засмактала і загубіла яго несумненны паэтычны талент.

Тым часам у Айнаравічах я асвоіў, можна сказаць, першую рабочую професію: навучыўся адліваць алюміневыя лыжкі. Сыравінай служыў зьбіты ў пачатку вайны самалёт, які зваліўся на айнараўскае Падлужжа, і дзе яго крылы і фюзеляж абдзіралі на розныя патрэбы ўсе, хто хацеў. Працэс вытворчасці лыжак быў элементарна просты: прыладамі былі дзіве маленъкія скрыначкі з пяском, верхняя бяз дна, і жалезны кубак, у якім я плавіў у полымі звычайнай печы пасечаны на дробныя кавалачкі алюміній; скрыначкі стаўляліся адна на адну, а паміж імі ложылася якая-небудзь лыжка — для формы; калі «форма» адцісьненца — у адтуліну заліваенца расплаўлены метал. Лыжкі, паслья апрацоўкі іх рашилем, напілкам і разцом, атрымліваліся проста выдатныя, — гладзенъкія, ёмкія, бліскучыя, і я пачаў праз бацьку забясьпечваць імі партызанаў (салдат бяз лыжкі — не салдат). Такі быў мой уклад у перамогу над ворагам. Але ня толькі. Разоў колькі бацька пасылаў мяне ў разьведку — у нашу вёску, дзе ў час блакады партызанскаага краю стаяла нямецкая заслона. У ліпені сорак трэцяга мая разьведніцкая дзейнасць закончылася няўдала (а магла б закончыцца і зусім трагічна): мяне пераняў здаравенны, мардаты нямецкі жандар і зьбіў — спачатку аплявухамі, а затым падкаваным ботам па галаве — да паўсъмерці.

Айнару́скае «бежанства» запомнілася мне і тым, што менавіта тою зімою я ўпершыню ўзяўся за складаньне свайго ўласнага сыпейніка. З выпрашаных у бацькі чатырох аркушыкаў чыстай паперы зрабіў малюпасенькі сыштачак і пачаў запісваць у ім песні, якія былі тады папулярнымі і ў партызанаў, і ў вясковай моладзі. Я слухаў і запамінаў іх у час съпеваў, або нават прасіў прадыктаваць мне тэкст або асобныя строфы, радкі. Сыштачак мой у час апошняй, майскай блакады згубіўся, але помню, што амаль усе песні ў ім былі пачутыя ад партызанаў. І канешне ж — ніводнай беларускай. Ніводнай.

Акупация для нас скончылася 1-га ліпеня 1944 году. Позній раніцай у наш цывільны «табар» на ўскрайку лесу прыскакаў на кані наш слабодскі сваяк і сусед Алёшка Барэйка і пракрычаў, што з-пад Кораня ідуць нашы і неўзабаве будуць у Айнаравічах. І мы ўсе, апрача нямоглых бабуль, пабеглі сустракаць нашых. Там, дзе дарога перасякала вёску, доўга стаялі, чакалі, са збанамі малака і съюздёнай вады, з хлебам і сольлю. Нарэшце ўбачылі, як да нас набліжаецца першая калона савецкіх байцоў. Жанчыны заплакалі яшчэ галасней, дзяўчата і хлопцы кінуліся на сустрач, напярэймы. І тады над калонай цяжка, але зладжана і магутна загучала песня: «Пусть ярость благородная Всіпает, как волна». І тады заплакаў і я — моўчкі, зусім моўчкі.

111

Адразу ж па вызвалені, летам 1944-га, у Слабадзе аднавіўся калгас. А хадзілі чуткі, яшчэ перад прыходам «нашых», і ў многіх былі спадзяваныні, што паслья вайны калгасаў ужо ня будзе, так усё і застанецца, як зрабілі пры немцах — аднаасобнае гаспадаранье. Але — сабралі агульны сход, прама на вуліцы, пад вербамі Ваўчковых, выступіў «прадстаўнік» з раёну, пакрычалі бабы, пабурчалі дзяды і — аднавілі. Пры пяці, а можа, і сямі конях, якія зноў аб'ядналіся ў калгасны табун і сталі галоўнай цягавай сілай у гас-

падарцы. Галоўнай, а не адзінай, бо з гэтага часу пачнуць цягаць плуг і людзі, а дакладней — бабы і падлеткі,— на сваіх сядзібах, вядома. І доўга будуць цягаць, доўга,— і плуг, і барану, і дровы з лесу на калёсцах, і сена ў посыцілках за плячымі...

Нас, дзяцей і падлеткаў, больш усхалявала навіна, што з 1-га верасьня мы зноў будзем хадзіць у школу, будзем вучыцца. Пры гэтым было сказана, што вучоба пад акупацыяй у залік не бярэцца, сапраўднай ня лічыцца, і калі, напрыклад, я да вайны скончыў трэћыя класы, то цяпер мушу ісьці ў чацьвёрты, хоць у чацьвёртым я ўжо быў першай зімою пад немцамі. І яшчэ навіна, якая школьнікаў таксама засмуціла: у Слабадзе школа будзе толькі пачатковая, сямігодкі, як да вайны, ня будзе, бо нават і для пачатковай памяшканья няма. Усе трэћы будынкі нашай Слабодской школы,— адзін зусім новы, паставлены перад самай вайной, а два яшчэ дарэвалюцыйныя, але такія моцы, што маглі быт стаяць сто гадоў,— восеньню сорак трэцяга партызаны разбурылі, раскідалі і перавезлы ўсе бярвеніні, кроквы, дошкі і гантовыя дахі ў лес — сабе на хаты і зямлянкі. Старых пуняў, такоў, асечаў у абыязлюдзелых вёсках, каб зрабіць сабе часовае жыльё, ім не хапала, дык зруйнавалі, зьнішчылі трэці школьнія будынкі! Менш чым за год да вызваленія. Ведаючы, што сышдзе з гэтай зямлі вайна і дзесяцім будзе трэба вучыцца. Якая мудрасць бальшавіцкай (савецка-партызанская) улады, якія клопат пра будучыню народа! А без іроніі — якая страшная непераможная корыць руйнаваць, разбураць, нішчыць!.. Помню, аж жутка было глядзець, як не паддаўся, не хацеў разбурацца той з трох школьніх будынкаў, у якім за царскім часам была валасная управа,— як магутна-дбайна былі змацаваны яго съцены, і столь, і падлога, і ьвшакі, і асады вокнаў!.. Ай, колькі б ён яшчэ паслужыў асьвеце беларускіх дзетак!

Бліжэйшая сямігодка будзе, сказала начальства, у суседній Гайне. Хоць вялікі тыповы школьні будынок, таксама зусім новы, партызаны зьнішчылі і там (спалілі), але засталіся два колішнія, ужо і моцна аселья і скрыўленыя, папоўскія дамы,— вось у іх і будзе месціцца сямігадовая школа. Туды будуць хадзіць падлеткі і са Слабады і з усіх навакольных вёсак. (Неўзабаве высьветліцца, што хадзіць няма каму — усе шухнулі, ратуючыся ад голаду і галечы, у Менск: хлапчукі — пераважна ў «фабзайцы», у «пэтэвушнікі», дзяўчаткі — у нянькі, у домработніцы.).

Загад ёсьць загад, і першага верасьня я, маючы трывалыя гадоў, пайшоў у чацьвёрты клас. Паходзіў роўна месяц, і ці то прыйшло якое ўдакладненіне да загаду, ці ў саміх органах асьветы спахапіліся, але стала вядома, што той год вучобы пад немцамі можна ўсё-такі залічваць,— у выніку я стаў вучнем 5-га класу Гаенскай (цяпер пішуць Гайненскай) сямігодкі.

Вучыцца было цяжка. Па-першае, страшная беднасць: холад і голад. Адзетку-абутку няма, есьці — як калі давядзеца, найчасцей унадгалаадзь. Па-другое, падручнікаў няма, сышткаў няма (пішам і рашаем задачы на газетах), нават чарніла няма (пішам бурачковым). Школьная мэбля — грубыя негабляваныя ўлоны і зьбітыя з дошак «козлы», за якімі сядзім. Ды і з памяшканнямі нівыкрутка: тых двух папоўскіх дамоў не хапіла, і наш пяты клас увесь год правучыўся ў звычайнай вясковай хаце, гаспадары якое, двое старых, вярнуліся з Германіі, з катаргі, і туліліся ў першай палавіне. Патрэцяе, да школы ў Гайне ад нашага дому добрыя дзьвіне вярсты, а то і з гакам, і хадзіць туды і назад завейнай зімою, або па асеньнім дажджу, або напрадвесні разводдзем, у тым адзетку-абутку,— гэта таксама давалася ў знакі.

Была і яшчэ адна акаличнасць, ужо іншага парадку, якая прымушае ўспамінаць нашу тагачасную школу з жalem і сумам, і — з крыўдай на нашу

агульную долю беларускую і са шкадаваньнем усяго нашага пакаленяня. Маю на ўвазе прафесійную педагогічную кваліфікацыю тых, хто нас вучыў,— настаўнікаў. Добрая, мілья, клапатлівая людзі, і стараліся, як мага, але... за выняткам двух-трох чалавек — нават сярэднія педагогічны адукаты ня мелі, у некаторых за плячыма — адзін-два курсы даваеннага педвучылішча або наогул дзеяць класаў даваеннай школы і дакумент аб тым, што «паступіла на завочнае аддзяленне педвучылішча». І гэта — пры амаль поўнай адсутнасці падручнікаў, дапаможнай вучэбна-метадычнай літаратуры і кніг для чытаньня, для самаадукаты па тым ці іншым прадмеце. А пасыя... праз шмат гадоў пасыя, слабасць базавай школьнай падрыхтоўкі тысячаў беларускіх падлеткаў ваеннай пары будзе непапраўна сказвацца на ўзоруні іх агульнай адукаванасці, начытанасці і дасьведчанасці, на іх інтэлектуальнай разывітасці. Мы будзем імкнуцца дагнаць тых, каму пашанцавала больш, хто ўсе гады ваеннага ліхалецця і пасыя вайны вучыўся ў нармальных умовах, неабмежавана карыстаўся бібліятэкамі, хадзіў у кіно, а ў гарадах — і ў тэатр, і на сімфанічныя канцэрты, і ў дамы піянераў і г. д. Будзем старацца навярстцаць упушчанае і — на жаль, на жаль! — дзесяці, у чымсьці так ніколі і не навярстаем. Бо так і не прачытаем, выбыўши з адпаведнага ўзросту, тое, што чытаецца ў дзесяць-пятнаццаць гадоў, у самую самую азартную чытацкую пару. Горкія, балючыя прабелы застануцца на ўсё жыцьцё і будуць — неаднойчы — ставіць нас у ніякаватае становішча, прымусіць, без віны вінаватых, перажыць пачуцьцё сорamu. І мы так запозынена будзем даходзіць да некаторых элементарных ісцін. А маладыя паэты і пісьменнікі, з бяспречнымі прыроднымі задаткамі, будуць так доўга дабрацца да свайго, прадвызначанага Усіявышнім, узоруню пісьма, літаратурнага майстэрства. Гэтая трагедыя творчых асобаў з ліку падлеткаў і дзяцей вайны была бязлітасна ўзмоцнена — у пару студэнцкай іх маладосці — тым, што ўсе грамадскія навукі, якія ім выкладаліся ў інстытутах і універсітэце, знаходзіліся ў съмяротных цісках дагматызму, партыйнай заідэалагізаванасці, вульгарна-сацыялагічных канцэпцыяў. Пераадолець некаторыя пастулаты тых няслушных і фальшывых канцэпцыяў аказалася для многіх з нас неймаверна цяжка і, можа быць, да канца вызваліцца ад іх ня ўсім удалося.

Катастрофічна неставала ў вёсцы твораў маствацкай літаратуры для чытаньня. Выпадковай кніжцы ці кніжаццы (напрыклад, з бібліятэкі «Огонька» ці «Советскага воина») я радаваўся, як нейкай шчасльяві падзеі, і перачытаў кожную неаднойчы. Неўзабаве прага чытаць друкаванае, ды яшчэ роднае, беларускае слова пачала наталяцца: у Менску аднавілася на працягу аднаго году выданьне некалькіх беларускіх газетаў і часопісаў. Адразу ж па вызваленьні пачала выходитці «Звязда», у канцы 1944-га — часопіс «Беларусь», у 1945-м — часопісы «Полымя», «Вожык», «Бярозка», газеты «Літаратура і Мастацтва», «Чырвоная змена», «Калгасная праўда».. У Слабадзе была адчыненая чытальня, якая першы год месцілася ў звычайнай дый недагледжанай хаце. Туды і пачалі паступаць бадай што ўсе названыя газеты і часопісы. Падпісчыкаў у вёсцы было зусім мала, і толькі на газеты; часопісаў ніхто не выпісваў. Піянерская выданыні атрымлівала школа. У 1945-м у хату-чытальню пачалі дасылаць і першыя беларускія кніжкі. Помню іх усе, быў іх першым уздячным чытачом: «Астап» М. Лынькова, «Поўдзень» В. Віткі, «Шырокое поле вайны» М. Лужаніна, «Праз вогненны небасхіл» М. Танка, «Гарачы поўдзень» П. Панчанкі, «Крамлёўскія зоры» А. Астрэйкі...

Можа быць, чытаньне беларускіх кніг паэзіі і вершаў у часопісах і газетах нанова абудзіла ўва мне жаданьне выказаць такім жа спосабам і свае думкі-пачуцьці, а можа, праста прыйшла для гэтага пара, але ў каstryчніку 1945-

га я зноў пачаў складаць «сьцішкі» (словам «верш» ніхто ў нас не карыстаўся, нават настаўнікі. «Дзеци, хто раскажа на памяць съцішок?»). У адрозненіне ад усіх спроб колішніх, дзіцячых, на гэты раз пачатак быў зусім іншы, «дарослыі» і на «дарослыя» тэмы, а не для забавы-пацехі равеснікам. Съведчаньнем гэтага была і поўная таямнічасць «творчага працэсу» (адчуваньне, што гэта вельмі тваё асабістасць, амаль нешта сакральнае, ці, можа, нават грахоўнае, пра што ніхто з блізкіх і знаёмых ведаць не павінен, і тое, што першы ж верш быў пасланы мной у такую «дарослу» і сур'ёзную газету, як «Звязда». Гэта быў верш пра вяртаньне салдата-пераможца дадому, у родную вёску. Адказ з рэдакцыі прыйшоў даволі хутка, зъмест яго быў трафарэтны: у творы ёсьць асобныя неблагія радкі, але ў цэлым верш слабы, надрукаваць ня можам. І разумная парада: зьбірайце, запісвайце фальклор, народныя казкі, песні, прыказкі і прымаўкі. Адказ, на жаль, чамусьці быў ананімны: «Літкансультант» — і бяз подпісу. Але што датычыць выказанай мне парады — дык невядомы літкансультант як у ваду глядзеў: ведаў, каму парадаць. Пройдзе трохі больш за дзесяць гадоў, і зьбіраньне, і даследаваньне беларускага фальклору стане маёй другой прафесіяй і рабочым хлебам надзённым.

На пачатку 1946-га напісаў некалькі вершаў пра зіму і зімовыя забавы і, не помню, з якіх меркаваньяў, паслаў іх чамусьці ў рускамоўную піянерскую газету «Зорыка». Адказаў: твае вершы напісаныя па-беларуску і таму мы перадалі іх у газету «Піянер Беларусі». Зразумеў памылку і пачаў пасылаць вершы ў беларускія дзіцячыя выданьні, найбольш у «Бярозку». Яна і стала першым часопісам, у якім я надрукаваўся (ліпеньскі нумар за 1946 год, верш «Яблынка»). Пасыля першай публікацыі было на працягу году яшчэ некалькі — і ў «Бярозцы», і у «Піянеры Беларусі».

Наконт «Бярозкі» хачу сказаць, што мне пашанцавала. Рэч ня толькі ў тым, што яна першая адкрыла мне свае старонкі, хаця гэта шмат значыла для мяне і сама па сабе: пачатак выступлення ў друку! — момант, які ў жыцьці кожнага літаратара бывае толькі аднойчы. Рэч яшчэ і ў тым, што рэдактарам «Бярозкі» быў тады вядомы і любімы ў даваенных дзяцей і падлеткаў пісьменнік Алесь Іванавіч Якімовіч, творамі якога, асабліва вершаванай казкай «Каваль-Вярнідуб», я захапляўся, а сакратаром рэдакцыі быў выдатны празаік Мікола Радзівонавіч Лупсякоў, які тады, у жніўні 1946-га, прыслаў мне досьць вялікі, вельмі сур'ёзны і педагогічна мудры ліст (дарэчы, напісаны ад рукі, не на машынцы).

Аб тым, што я друкуюся ў рэспубліканскіх перыядычных выданьнях, у нашай школе даведаліся далёка не адразу, а толькі дзесь на пачатку 1947-га. Больш за іншых настаўнікаў зацікавіўся гэтым выкладчык батанікі і заалогіі (не паводле съпецыяльнасці, а па горкай неабходнасці: каб хоць якую работу ў школе!) Павел Купрыяновіч Герман — нядауні палітычны зэк, які за беларускі нацыяналізм адпекаваўся недзе ў Сібіры дзесяць гадоў і цяпер вярнуўся на Бацькаўшчыну бяз права жыць у Менску (як і Барыс Мікуліч, і Сяргей Грахоўскі, і Алесь Пальчэўскі, і некаторыя іншыя «нацыяналісты», «ворагі народу»). Герман, што праўда, прафесійным літаратарам ня быў, але яшчэ з 20-х гадоў друкаваў у дзіцячых выданьнях розныя нататкі і карысныя парады, накшталт «Як самому зрабіць шпакоўню» (ці лыжы, ці санкі) — пра гэта мне нашмат пазней расказвалі і Алесь Якімовіч, і Станіслаў Шушкевіч, якія яго добра ведалі. Пісьменнікам ён ня стаў, але як сябар многіх «маладнякоўцаў» жыву агульным з імі настроем, і канешне ж быў носьбітам ідэі беларускага нацыянальнага адраджэння, патрыётам роднага слова і сваім чалавекам у літаратурным асяроддзі. У 1949-м яго арыштавалі

паўторна, ужо ў нашай школе, і кудысьці саслалі зноў — як і ўсіх іншых «беларускіх нацдэмаў», удзельнікаў «антысавецкай контррэвалюцыі», што былі вярнуліся на Беларусь у 1946-м. Як склаўся яго лёс далей — ня ведаю.

Дык вось Павел Купрыяновіч Герман аднойчы затрымаў мяне пасъля ўроку, сказаў, што чытаў мае вершы ў «Бярозцы», пахваліў, нават вельмі, пацікавіўся, ці даўно пішу, каго з паэтаў люблю чытаць, і нечакана прапанаваў: «Зъезьдзі са сваімі вершамі ў Менск да рэдактара «Бярозкі» Алеся Якімовіча, пазнаёмся з ім асабіста, гэта мой даўні сябра, і я напішу табе рэкамендацыйны ліст, з лістом ты да яго і заявіся, хочаш — на кватэру, хочаш — у рэдакцыю. Зъезьдзі, пазнаёмся, карысна будзе...» Я ажно разгубіўся. «Ехаць да Якімовіча? Да самога Якімовіча — галоўнага рэдактара «Бярозкі»? Не, на гэта ў мяне съмеласьці ня хопіць». Ня помню, што я там пра-мармытаў у адказ на прапанову, але Павел Купрыяновіч зразумеў, што не паеду. «Дарэмна адмаўляешся,— сказаў ён.— Падумай і скажы мне, калі на-думаешся...»

«Надумацца» я ня мог, гэта было вышэй маіх сілаў — ехаць наўмысна са сваімі вершамі да вядомага пісьменніка. Ня ведаю, ці зразумеў настайнік прычыну майго адмаўлення, ці здагадаўся, што пайсьці на гэта мне не дазволіла мая вялікая прыродная бяда — незвычайная, да хваравітасьці, сарамяжлівасьць. Божа, колькі я ў свае маладыя гады страціў праз яе! Як бы іначай магло многае ў мaim жыцці павярнуцца, калі б ня гэтая самая бяда, калі б хоць трохі больш съмеласьці, ращучасьці, адкрыласьці! Колькі ўпушчана шчасльвых выпадкаў, колькі стручана самім Богам пасланых маг-чымасьцяў атрымаць параду і маральную падтрымку ад старэйшых паэтаў і пісьменнікаў, ад вядомых майстроў слова! Асабліва на tym першым, пачатковым этапе творчага станаўлення,— да паступлення ва ўніверсітэт, калі троху-патроху пачаў у сабе ту ю дзікую сарамяжлівасьць перамагаць.

111

Амаль усе тры гады майго жыцця пад акупацый, асабліва два апошнія, прайшли, можна сказаць, зусім без чытаньня. І гэта ў такім узроўніце!

Кніг не было. Кніг не было.. Хіба выпадкова траплялася якая раз у паўгоду. Помню іх: зборнік вершаў Купалы, кніга баек Крылова, том выбраных твораў Максіма Горкага, «Былое і думы» Герцэна...

А наогул — найлепшыя для чытаньня гады міналі ўпустую, без чытаньня.

На пачатку 1945-га году ў Слабадзе адчынілі хату-чытальню — культа-ветустанову рангам ніжэйшую за даваенны Дом сацыялістычнай культуры. Месцілася яна гады паўтары ў звычайнай вясковай хаце — спачатку ў адной, пасъля ў другой, пакуль не «зъляпілі» пад сельсавет новую будыніцу, палавіну якой адвялі пад хату-чытальню. На вялікую-вялікую маю радасьць у чытальню пачалі паступаць новыя беларускія кнігі (усе, што выходзілі ў Менску, а было іх мізер, лічаныя), і, што асабліва аказалася важным,— часопісы «Полымя», «Беларусь» і газета «Літаратура і мастацтва». З гэтага самага часу пачалася мая сур'ённая (без іроніі) літаратурная самаадукацыя, так бы мовіць — мой Слабодскі завочны літінстытут, адно што без выкладчыкаў, экзаменаў і залікаў. За два з гакам гады — да паступлення ў верасьні 1947-га ў Менскае педвучылішча — я прачытаў на старонках названых літаратурных выданьняў (а ўважліва-уважліва!) сотні вершаў, дзясяткі апавяданьняў, аповесцяў, раманаў, а галоўнае — сотні літаратуразнаўчых артыкулаў і нататаў, рэцензій і водгукаў на новыя кнігі. З асаблівай цікавасцю чытаў публікацыі

па гісторыі беларускай літаратуры і культуры, артыкулы, нататкі, успаміны пра выдатных пісьменьнікаў, паэтаў, мастакоў, артыстаў, асьветнікаў і навукоўцаў. Менавіта ў гэтыя гады я адкрыў для сябе імёны А. Гаруна, Ядвігіна Ш., К. Каганца, Я. Чачота, П. Шпілеўскага, І. Насовіча, Е. Раманава, М. Нікіфароўскага, Я. Карскага, Л. Кандратовіча, А. Ельскага, В. Эпімаха-Шыпілы, С. Палуяна, М. Доўнар-Запольскага, І. Грыгаровіча і многіх яшчэ. Мяне моцна цікавілі лёссы гэтых выдатных сыноў Беларусі, іх жыцьцё і творчасць, і я ўжо не пакідаў без увагі ніводнай новай пра іх публікацыі. З ліку аўтараў, чые артыкулы, рэцэнзіі, нататкі мне асабліва падабаліся, хачу вылучыць Міхася Ларчанку, Уладзіміра Агіевіча і яшчэ зусім тады маладога — дваццатіццатагодзевага — Сыціана Александровіча.

У плане асьвятлення гісторыі нашай літаратуры і культуры — асьвятлення навукова-аб'ектыўнага, не падагнанага пад канцэпцыі вульгарнага сацыялагізму — паперадзе іншых выданняў ішоў часопіс «Беларусь» (галоўным рэдактарам быў тады Ільля Гурскі — звыш афіцыйны ў сваіх уласных творах пісьменьнік). У артыкуле М. Ларчанкі «Творчасць Алеся Гаруна» (быў зъмешчаны і партрэт забароненага, схаванага ад чытачоў паэта) гаварылася: «Алеся Гарун — таленавіцейшы беларускі паэт. Па сваіх ідэйных поглядах і творчаму метаду ён прымыкаў да рэвалюцыяна-дэмакратычнага напрамку...» «А. Гарун быў шчырым патрыётам сваёй Радзімы і народу». Ён патрабаваў «для беларускага народу сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення». «Радзіма, родная Беларусь была для Гаруна вышэй за ўсё». І ішлі радкі з вершаў, якія пацьвярджалі сказанае. О, як зайнтрыгаваў мяне аўтар артыкула гэтай магутнай постацьцю паэта-грамадзяніна! Праз колькі гадоў на старонках партыйнага друку гакнуць па Ларчанку за тое, што ворага Каstryчніцкай рэвалюцыі называў «шчырым патрыётам Радзімы і народу». Сёння здаецца проста неверагодным, што тады, у 1945-м, часопіс «Беларусь» пусціў да чытачоў такое слова пра Алеся Гаруна. Але ж перад усім павінен быў знайсціся аўтар, каб напісаць гэтае слова! А ў Ларчанкі ў тыя гады съмелых, падобных гэтаму, выступленняў было ніяма. І я міжволі прыгадваю, як дзесьці ў сярэдзіне 60-х аўтарытэтны знаўца і ацэншык паэзіі Р. Бярозкін іранічна пытаў у мяне: «Вы працуеце на кафедры ў Ларчанкі? І што — студэнты слушаюць яго лекцыі? Што вы кажаце!?.» Было, прызнаюся, непрыемна. Можа, прафесар М. Р. Ларчанка і ня самы вялікі эстэт у беларускай навуцы аб літаратуры, але, але!.. Зьдзеклівай іроніі яго імя ніяк не заслугоўвае. Як і герой яго артыкулу, ён і сам быў шчырым, сапраўдным патрыётам Беларусі, беларускага народу, беларускага паэтычнага слова.

Памятаю, якое ўражанье зрабіла на мяне нататка пра зусім раней невядомага мне Каруся Каганца, асабліва радкі зъмешчанага там жа яго верша: «Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе, А цераз поле чалавек ідзе». Цяжка сказаць, чым з першага прачытання кранулі і запалі ў душу гэтыя нібыта зусім звычайныя, просыцен'кія радкі, а вось жа кранулі, запалі, і на ўсё жыцьцё. І імя іх аўтара ад таго першага дня стала мне дарагім і блізкім. Гэтак сама, як і імя Ядвігіна Ш., адкрытае для мяне тады ж: пра яго пісалася і ў «Беларусі», і ў «ЛіМе». А ў верасьні 1947-га мне пашчасціла купіць у кіёску на стацыі Рудзенск яго кніжачку «Апавяданні». Божа, якія пярліны жывое народнае мовы абсыпаліся на мяне з яе старонак! Колькі разоў я зноў і зноў перагортваў іх! З думкаю, вядома, якая ж багатая, аказваецца, наша літаратура і як я мала ведаю яе. А як было ня ўразіцца ад нататкі Сыц. Александровіча пра П. Шпілеўскага: я ніколі ня чую гэтае імя, а ён, аказваецца, аўтар шасці кніг і добрай сотні аповесцяў, апавяданняў, артыкулаў аб родным беларускім краі. Мяркуючы

па нататцы, вельмі цікавыя, каштоўныя кнігі і артыкулы, а дзе ж і калі я знайду іх і пачытаю? Так распальваўся ўва мне пал адкрыцьця і пазнаньня новага, не-пазнанага, прага асвоіць як мага больш спадчыннага, рассунуць гарызонты роднага.

У гэтым курсе літаратурнай самаадукацыі, які цалкам ішоў па-за школай, я адкрываў шмат новага і ў творчых лёсах і ablіčchах тых, чые імёны былі вядомы яшчэ з буквара і чытанкі, чые творы вывучаліся на ўроках літаратуры. Скажам, той жа М. Ларчанка ў артыкуле «Янка Купала — вялікі асьветнік» цытуе радкі паэта, якія я ня змог бы знайсці ні ў адным яго выданьні 30-х гадоў — радкі вельмі і вельмі купалаўскія. А тут я іх прачытаў.

Шчаслівы ты ці не шчаслівы,
Будзі сыноў сваёй зямлі.
Над беларускай соннай нівай
Нязгасны съветач распалі!

Помню, як мяне ўразіў адным момантам артыкул-успамін жонкі паэта У. Луцэвіч «Янка Купала ў Вільні». Яна згадвала нейкую вечарынку, на якой Купала «танцеваў неяк съмешна дробненька «польку». Купала — танцеваў? Ён жа вялікі паэт! Ён жа ... Бог! Хіба багі танцууюць? Такое неразумнае дзіцячае зъдзіўленне запыніла мяне на прачытаным. З гэтага ж успаміну У. Луцэвіч даведваюся, што Сяргей Палуян «быў самы блізкі друг Янкі Купалы». Самы блізкі друг! Той Сяргей Палуян, якому Максім Багдановіч прысывяціў свой геніяльны трывялет «Ты быў як месяц адзінокі...» Значыць, і Багдановічу быў блізкім сябрам. А хто ён, гэты Сяргей Палуян? Як даведацца? Там жа вычитаў, што ў Вільні Купала сустракаўся са знакамітым рускім паэтом Бальмонтам і ня менш знакамітым Брусаўм. Цікава! Страшна цікава! Абодва знакамітыя, а я нічога, ні радка, з іх паэзіі не чытаў.

Так адкрываў я для сябе ня толькі класікаў, але і імёны зусім новыя, маладыя, што якраз тады ўваходзілі ў беларускую літаратуру. Упершыню ўчытваўся і запамінаў: Іван Мележ, Янка Брыль, Аляксей Кулакоўскі, Мікола Лобан, Мікола Лупсякоў, Іван Шамякін, Алена Васілевіч, Кастусь Кірэнка, Аляксей Бурдзель (пазней ён возьме сабе прозывішча Русецкі) і інш.

Неаднойчы за апошнія чатыры дзесяцігоддзі я цытаваў пры нагодзе вялікага рускага педагога К. Ушынскага: «Язык народа — это его бессмертие». І далей: «Отнимите у народа все, и он все может воротить, но отнимите язык, и он никогда более уже не создаст его; новую родину даже может создать народ, но языка — никогда; вымер язык в устах народа — вымер и народ». Мудрае, геніяльнае выказванье. Вялікая, непадлеглая аспрэчанью ісціна. І прачытаў я гэту мудрую выснову ўпершыню ў 1945 годзе, у часопісе «Беларусь», у артыкуле Міхася Судніка «Мова народа як факттар яго сілы і непераможнасці». Аж хочацца паўтарыць: факттар яго сілы і непераможнасці! Падкрэсліваю: яшчэ ў 1945 годзе. Пасьля зусім недалёкіх нечуваных пагромаў беларускай нацдэмайшчыны! У афіцыйным часопісе. Аўтар — супрацоўнік афіцыйнай навуковай установы. Пры Сталіне і яго вернападданых «сталіністых». Як жа гэта зразумець? Што за свабода слова? Што за паслабка-аддушына ў нацыянальной палітыцы дзяржавы? А менавіта так і было: невялікая паслабка-аддушына, на якую пайшоў Крэмль у цяжкую, драматычную часіну вайны. Быў вымушаны «мудры з мудрых» часова адступіць ад жорсткай «інтэрнацыяналнай» дактрины, каб хоць трохі задобрыць украінцаў, беларусаў, прыбалтаў і іншых насельнікаў акупаваных тэрыторый і не падштурхнуць іх да супрацоўніцтва з немцамі, не

павялічыць сілы і маштабы калабаранцтва. Якраз тады, у 1943-1944 гадах і напісалі нашыя паэты: Броўка — пра Беларусь, пра Каствуя Каліноўскага, Максім Танк — пра родную мову, Пімен Панчанка — геніяльную нізку «Іранскі дзёньнік», усю пранізаную пяшчотнай любоўю да Маці-Беларусі. Вось з такімі радкамі:

Стаю ля Касьпійскага мора на беразе
І думкай уласнае сэрца трывожу:
Мая Беларусь, у рамонку і верасе,
Цябе не на жарты зрабіць я намерыўся
І самай багатай,
І самай прыгожай!

Але гэтая аддушына трывала зусім нядоўга — у жніўні 1946-га яна была наглуха перакрытая. Дакладам таварыша А. А. Жданава пра часопісы «Звёзда» і «Ленінград», пра што гаворка наперадзе. Тут адно зазначу, што пададзеную вышэй страфу Панчанку прымусілі праз нейкі час перарабіць. Месца пазіі заступіла штось несуразнае, банальнае, поснае: «Цябе не на жарты зрабіць я намерыўся Багатай, шчасльвай, як песня, прыгожай.» Як гэта кажуць: каб і хацеў горш сапсаваць — дык нельга.

Ахоплены гэтай неадольнай корцю — чытаць, чытаць, чытаць, і прагай мець кнігі дома, пад рукой, я пачаў, ужо з 1945-га года, патроху купляць іх, перадусім у Менску, вядома, куды мама пасылала мяне праведаць сястру Ліну, якая вучылася ў сталічным педвучылішчы імя Н. К. Крупской. Першымі набытымі мной ва ўласную бібліятэку кнігамі былі: «Тарас на Парнасе» і «Энеіда навыварат», «Выбраныя творы» Максіма Багдановіча, «Творы» В. Дуніна-Марцінкевіча, «Выбраная лірыка» М. Машары, «Выбраныя творы» П. Броўкі, «Поўдзень» В. Віткі, «Ранак ідзе» К. Кірэнкі; усьлед за гэтымі набыў: «На сотай вярсьце» А. Куляшова, «Выбраныя творы» П. Труса, «Паэмы» Я. Коласа, «Выбраныя творы» Я. Купалы, «Далёкія станцыі» П. Панчанкі. Набыць кожнае з гэтых кніг было для мяне вялікім съятам. Асабліва — твораў Купалы, Коласа, Багдановіча, Труса, Куляшова, Панчанкі і ананімных паэмаў. Чытаў, перачытваў, вывучаў, як мог, іх паэтыку, каб пранікнуць у таямніцы «красы і сілы» (нават «прэпарыраваў» рымічныя асновы верша — хто якім памерам больш карыстаецца: харэем, ямбам і г. д. Як быццам паэзія залежыць ад памеру). Улетку 1947-га я стаў гаспадаром і некалькіх вялікіх кніг рускай і сусветнай літаратуры, якія таксама былі для мяне эстэтычнымі арыенцірамі. Гэта — вялізны і таўшчэзны, як Біблія, том твораў Пушкіна, у якім — уся яго паэзія, уся проза, уся літаратурная крытыка, сёе-тое з гістарычнай эсэістыкі... Купіў я гэтую таміну на Камароўскім базары, у нейкага інтэлігентнага з выгляду старога чалавека. Радасыці маёй, помню, не было межаў. Столыкі Пушкіна ў адной кнізе! У таго ж дзеда-кніжніка на Камароўцы (я туды прывозіў прадаваць вішні) праз нейкі тыдзень купіў Другі том Збору твораў Гогаля 1857 году выданыя — амаль прыжыццёвае. Гэта быў таксама вельмі аб'ёмісты том вялікага фармату, з пячаткай «Мінскага горадскога собрания». У ім — «Арабескі» ў двух частках і ўсе драматычныя творы геніяльнага пісьменніка. Сярод «арабесак» — аповесы «Партрэт» і «Неўскі праспект», «Запіскі вар’ята» і больш дзясятка артыкулаў, у тым ліку — «Некалькі слоў пра Пушкіна», «Аб маларасійскіх песьнях», «Пагляд на састаўленыне Маларасіі», «Скульптура, жывапіс і музыка»... Якое захапляльнае гэта было ў мяне чытаньне! І ня толькі аповесы і п'есы, але і названыя артыкулы, асабліва пра Пушкіна і пра трох дзівосных сясьцёр, пасланых Творцам упрыгожыць съвет — пра скульптуру, жывапіс і музыку. Уразіла, помню, што вышэй за ўсе іншыя мастацтвы Гогаль

ставіць музыку, якая «раптам у адзін раз адрывае чалавека ад зямлі» і «пагружае яго ў свой съвет». Уразіла, бо я і сам даўно адчуваў, што наймацней мяне і забірае ў палон музыка. Нават і ў паэзіі, якою ўжо неадступна мрою, я, здаецца, перш за ўсё чуў мелодыю радка, інтанацыю, музыку, ва ўсякім разе без дасканалага эўфанічнага аснашчэння верша не ўспрымаў.

Трэцій вялікай рускай кнігай — кнігай-падзеяй у майм жыцьці ў тое лета — стаў аднатомнік выбраных вершаў і паэмаў Аляксандра Твардоўскага. Гэта было першае «Избранное» ужо тым часам знакамітага савецкага паэта, імя якога неаднойчы сустракаў на старонках газеты «Літаратура і Мастацтва», але з яго паэзіі нічога не чытаў. Кнігу Твардоўскага загадчык слабодскай пошты прывёз з Лагойску на продаж, і я купіў яе пррама на вуліцы, з калёсаў, ня даўшы занесыці ў памяшканье. Том адкрываўся аўтабіографія паэта «О себе», эпіграфам да якой былі, набраныя драбнейшым шрыфтам, радкі: «Язык, на котором я говорил в детстве, был близок белорусскому. Это определялось не только близостью этнографической границы, но и тем, что предки мои были родом из Минской губернии. Впоследствии, познакомившись с образцами белорусской литературы и фольклора и услышав живую речь народа Белоруссии, я почувствовал их как нечто родное мне. Следы этой языковой стихии не трудно обнаружить во всем, что написано мною в стихах и прозе». Дата — Май, 1946 г. Гэтым эпіграфам-прызнаньнем Твардоўскага я быў як не ашаломлены: значыць, продкі з Менскай губерні, беларусы?! Во якое неспадзяванае адкрыцьцё! Твардоўскі — беларус паходжаньнем! Ды і нарадзіўся на этнаграфічнай мяжы з Беларусью. Дык гэта ж ён мог бы стаць і беларускім паэтам. Але і так добра, бо радасна ведаць, што ён такі блізкі нам. Съяды беларускай моўнай стыхіі — ва ўсім, што ён напісаў. Напэўна, гэтая стыхія і спрычынілася таму, што яго вершы і паэмы («Страна Муравія», «Васілий Тёркін» і «Дом у дорогі») я чытаў і ўспрымаў гэтак жа лёгка, як вершы і паэмы Коласа, Купалы, Куляшова... Многае з яго кнігі, асабліва з паэм, тады ж завучый на памяць; зрэшты, яно само запомнілася, без намаганьня. Такія ўжо асаблівасці паэтыкі Твардоўскага: натуральнасць гучаньня верша, жывая, гутарковая, панароднаму афарыстычнай мове.

Тым жа летам у таго ж старога кніжніка на Камароўцы (во ўжо каму я застаўся ўдзячны на ўсё жыцьцё!) купіў «Кнігу песень» вялікага німецкага лірыка Генрыха Гейнэ — таксама яшчэ дакастрычніцкае выданьне, цудоўна аформлене ілюстрацыямі П. Тумана. Гэта было маё другое — пасля «Разбойнікаў» і балад Шылера — знаёмства з заходне-еўрапейскай літаратурай. І ня проста знаёмства: «Кніга песень» стала на нейкі час адным з маіх галоўных падручнікаў па «курсу» лірычнай паэзіі. Нават выпіскі з яе рабіў у асобны тоўсты сшытак, куды заносіў розныя цікавыя выказваныні, думкі, выслоўі.

З усіх набытых тады мною кніг, названых тут і не названых, ацалелі і захаваліся ў маёй бібліятэцы толькі том Гогаля, «Кніга песень» Гейнэ, зборнікі Багдановіча і Панчанкі. Усе астатнія, пакуль вучыўся ў педвучылішчы, з дзіцячай волі меншых братоў і сясыцёр пайшлі па вёсцы, па руках чытачоў і не вярнуліся. Вельмі шкадаваў іх, асабліва Купалу, Коласа, Пушкіна і Твардоўскага,— праз ўсё жыцьцё ўспамінаў гэтую страту са шкадаваньнем. Надта ж шмат тады яны мне далі, тыя вялікія кнігі беларускай і рускай літаратуры, надта ж многім я быў ім абавязаны.

Прапаў і рукапісны сшытак вершаў Сяргея Ясеніна — съведчаньне маёй незвычайнай юнацкай любові, скажу больш — майго абагаўлен'ня гэтай ні з кім не параянанай постасці ў рускай паэзіі XX стагоддзя. Я адкрыў яго для

сябе ў жніўні сорак шостага зусім неспадзянным чынам. Мой сусед і сваяк Валодзя Барэйка, будучы на фронце, перапісаў сабе дзясяткі два вершаў Ясеніна з томіка, які насіў з сабой усе гады вайны ягоны камандзір — начальнік штаба часьці. Ён, сусед, і даў мне пазнаёміца са сваім запаветным рукапісам. Я літаральна анямеў ад уражаньня. Ніколі раней чытаць такое мне не даводзілася — такія гранічныя шчырыя лірычныя споведзі, выказаныя такой чароўнай вобразнай мовай. «Дык вось як, аказваецца, можна пісаць пра сваё асабістас, пра кахранье, пра ўзаемаадносіны з жанчынай, пра сіноўскія пачуцьці да маці!..» Усе тыя вершы я, канешне ж, перапісаў сабе, і яны назаўсёды аселі ў маёй памяці. Не абышлося тады ж і без перайманьня яго матываў, яго паэтыкі. Праз шмат гадоў у Максіма Горкага прачытаю: «Які чысты і які рускі паэт!» Менавіта: і які рускі!

Тут я павінен сказаць і пра аднаго беларускага лірыка, сучасніка Ясеніна,— аднаго з маіх самых любімых у школьнага і педвучылішчнага гады,— пра Паўлюка Труса. Сказане Горкім пра Ясеніна зусім прыкладаецца да асобы і творчасці Труса — натуральная, з заменаю аднаго слова: «Які чысты і які беларускі паэт!» Яго чысьціню і беларускасць я адчуў яшчэ тады, сямікласнікам, адчуў на ўзоруні падсвядомасці, душой і сэрцам, нутром. З чысьцінёй і беларускасцю я звязваў і дзвісную музычнасць яго верша,— зрешты, гэтая музычнасць і была адной з галоўных выяваў беларускасці. У той час не было паэта, які б так зачарараваў мяне беларускай мелодыяй слоў, такім да болю родным гучаньнем радка. «Падаюць сіняжынкі, дыяменты-росы, падаюць бляюткі за маім акном!..», «Ой пайду ў далячынъ за сяло!..», «Мора калышацца, мора жытнёвае, съпелым калосьем звіняць берагі!..», «Не засыпі, пабудзі мяне рана, о! мая дарагая матуля!» — гэта паланіла душу да астатку і не адпускала. Як я яму ўдзячны за гэту школу паэзіі для сэруца! Старонкі трывышэй я ўжо гаварыў пра маё стаўленыне да музычнай існасці верша. Скажу мацней. Скажу словамі Марыны Цвятаевай: «Ёсьць нешта ў вершах, што важней за іх сэнс — іх гучаньне.» Гэта і мой погляд на паэзію. Дзеля гучаньня я гатоў ахвяраваць у нейкіх долях сэнсам. Не галоўным вядома, але тым менш. А музыка, мелодыя, гучаньнем — не ахвярую. Таму і напісаў у 1962 годзе нешта накшталт лірычнага крэда: «Не адбірайце музыкі ў паэта, заканадаўцы паэтычных мод!..»

Вось такім чынам, паралельна з вучобай у Гаенскай сямігодцы, я закончыў за два з гакам гады, цалкам самастойна, свой слабодскі «літаратурны інстытут». Без ніякай распрацаванай сістэмнай праграмы навучаньня. Падручнікамі былі: часопісы «Беларусь», «Полымя», газета «Літаратура і мастацтва» і творы паэтаў і пісьменнікаў, перш за ёсё набытыя ва ўласную бібліятаку; вядома ж, і тыя беларускія кніжачкі, што паступалі ў нашу вясковую хату-чытальню.

Наколькі моцнай і няўрымснай была мая хлапечая цяга да пашырэння і паглыблення літаратурных ведаў, съведчыць адзін, як на сталае разуменое, дзіўнаваты факт. У канцы 1946-га году, вучань сёмага класу, я выпісаў сабе на наступны 1947 год часопіс «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка». У аддзяленні сувязі, куды я кожны дзень прыходзіў як калгасны паштальён, быў Каталог савецкіх газетаў і часопісаў, у ім і наткнуўся я на гэтае выданьне. І падпісаўся. Нешта ж падшахнула замахнуща на такі «навукова-папулярны» часопіс! Недасьведчанасць і наіўнасць, вядома. Ну, можа, трохі і амбіцыі. Помню, як атрымаў першы нумар. Часопіс быў аборнуты грубай шэрай паперай, на якой друкаванымі сінімі літарамі (усё адно як штамп) значылася: «Академія наук СССР. Отделение литературы и языка». Далей:

«Гилевич Н. С» і мой адрес. Начальнік пошты, былы франтавік, інвалід вайны Мікалай Давідовіч, прачытаўшы на tym «штампе» маё прозвішча, вочы вылупіў:

— Гэта... табе?

Я не папрасіў, а можна сказаць, выхапіў у яго з рук бандэрольку. Глянуў на надпіс і ўсё зразумеў.

— Ну канешне, мне, — адказаў. — Вы ж бачыце.

— З Акадэміі навук? З Москвы? — ўсё яшчэ шырокімі вачымі глядзеў на мяне зьдзіўлены Мікалай Аляксандравіч.

— З Москвы, — кіўнуў я галавой, вымаючы з абгорткі часопіс.

— Даўк ты маеш сувязі з Акадэміяй навук, прычым усесаузнай?

— Не, проста выпісаў іх часопіс, каб чытаць аб літаратуры.

— Ну, брат! Так, глядзі, і акадэмікам станеш! — пахітаў галавой Мікалай Аляксандравіч. — Мусіць, ты, хлапец, далёка пойдзеш...

Зъбянтэжаны трохі такімі прадказаньнямі, я іранічна ўсьміхнуўся. Уявіў акадэміка: лысы, з доўгай сівой барадой, у акулярах...

Часопісам быў расчараўаны, адразу зразумеў, што чытаныне не для мяне. Адзіны артыкул, у якім нешта спасыціг і запомніў, — пра Гандзі, лідэра нацыянальнага руху Індыі за вызваленіе ад каланіялізму. Артыкул вельмі крытычны, бо Гандзі — супраць класавай барацьбы, па рэлігійна-філасофскіх і грамадска-палітычных поглядах ён — рэакцыянер.

111

Як я ўжо сказаў, вучэбнай праграмы па літаратурнай самаадукацыі ў мяне не было. Але было адно вялікае... АЛЕ. Была магутная накіроўчая ідэйна-эстэтычная сіла. Для часопісаў і газетаў, якія я чытаў, яна таксама была накіроўчай. Думаць, што я гэтую сілу ігнараваў і абыходзіў, было б съмешна. Я — жыў у сістэме. Да таго ж — узрост, узрост, узрост.

Менавіта летам 1946-га, калі я пачаў публікаваць вершы ў рэспубліканскім друку, сакратар ЦК ВКП(б) А. Жданаў выступіў з дакладам «Аб часопісах «Звезда» і «Ленінград», у якім па-хамску збэсіціў творчасць Ганны Ахматавай і Міхаіла Зошчанкі і даў наказы-настаўленіні ўсім паэтам і пісьменьнікам, пра што і як яны павінны пісаць і якое іх месца ў грамадскім жыцці краіны, хто і што яны ёсць у гэтым жыцці, у гэтай сістэме, якія іх правы і абавязкі (дакладней — толькі абавязкі, пра ніякія права гаворкі не было). Па дакладзе А. Жданава ЦК прыняў адпаведную пастанову.

Неўзабаве пасля таго, як «пуцяводны» даклад тав. Жданава быў апублікаваны, беларускія літаратурныя ідэолагі пачалі набірацца партыйнай лютасці і бязлітасна жорстка абрывацца на знойдзеныя ў творах паэтаў, у артыкулах крытыкаў адступленіні ад правільнай лініі, ад сацыяльна-класавых крытэрыяў, ад прынцыпаў партыйнасці і народнасці, ад маштабных сучасных проблемаў, ад духу наступальнай баявітасці, ад уласцівага нашаму народу-пераможцу аптымізму. (Гэты мой пералік «адступленіні, заганаў і хібай» — фактычна цытаты, толькі без двухкосцяў). Пад удар траплялі нават выдатныя патрыятычныя вершы — за тое, што іх аўтары «з любою і гарачым захапленнем успаміналі родныя крыніцы, сосны, хаты...». А «сёньняшняму паэту трэба стаць вышэй гэтых хатніх пачуцьцяў, не забываць савецкага чалавека і яго справы» («Полымя», 1947, № 1). Гадоў праз трыццаць гэтае патрабаваныне выльеца ў славутую песеннную формулу: «Наш адрес не дом и не улица, наш адрес — Советский Союз.»

Помню, якое недаўменыне і засмучэныне агарнула мяне, калі быў літаральна

здрапежаны (некалькі разоў у розных выданьнях — як прыклад «адступлення») прыгожы лірычны верш П. Панчанкі «Сябры, я сягоныя на сінім золаку...». Верш мне так спадабаўся, што я міжволі запомніў некалькі строфай на памяць. И вось — раптам! Ідэйна заганнны твор! У ім «няма вартай увагі тэмы». А што ж заганнага ў гэтых цудоўных паэтычных радках?

Я глянуў на ліпу, паслья на камень —
Мой позірк імгненна да іх прыліп,
Як прыліпалі пагляды вякамі
Да гэтых каменінёў, да гэтых ліп.

Хіба гэта ня вартая ўвагі тэма? Ды гэта ж Радзіма, гісторыя, пераклічка і еднасцьць з далёкімі прашчурамі.

І раптам убачыў я на кары
Надпіс загадкавы «Аня».
І сумна мне стала чамусыці, сябры,
Ад гэтага знаку каханья.

Добра сёньня маладым і зусім маладым, так бы мовіць, «з вышыні заваяванага» глядзець на жыцьцё, на літаратуру, на прызванье паэта і паэзіі. Добра бачыць і разумець. Калі ня ўсё, дык многае галоўнае. Добра! Ніхто табе не дыктуе. А калі дыктуе — дык плюнь! Гэта — сёньня. А тады? Калі табе шаснаццаць, і ні з якой вышыні ты глянуць на жыцьцё ня можаш, ня маеш права. Вышыня ёсьць толькі адна: Крэмль у сталіцы Радзімы.

Нас прывучалі і прымушалі жыць казённым аптымізмам, жыць сацыяльна-палітычнымі лозунгамі і пісаць паводле лозунгаў. Гэта становілася тваёй «пuczыводнай зоркай» — і ў жыцьці, і ў творчасці. Ад «пuczыводнага» дакладу т. Жданава. Ад пuczыводных дакладаў і артыкулаў ідэалагічных лідэраў літаратуры. Дурная сацыяльна-класавая дыдактыка павінна была выцясняцца ў літаратуры жывое шчырае слова пісьменьніка. У сэрца паэзіі патачыўся фальш. Галоўнае — прызнаныне ў савецкім патрыятызме, у вернасці камуністычным ідэям. Што пустата і рыторыка — не бяда, ня важна.

Так партыя, вуснамі і пёрамі літаратурных «вучыцялёў» моладзі, зьбівала з тропу, з дарогі натуральнага самавыяўленія яшчэ зусім зялёных пачаткоўцаў. Ды хіба толькі пачаткоўцаў? Хіба менш выматвалі, круцілі-выкручвалі душу паэтам франтавога пакаленія? Ды і жывым класікам?..

(*Працяг будзе*)